अथ सूत्रपाठ प्रारंभः ।

सूत्रपाठ॰। ॥श्रीगणेशायनमः॥हरिःॐ॥ ॥येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेश्वरात्।कृत्स्नंव्याकरणंप्रोक्तंतस्मै
पाणिनयेनमः॥१॥येनधौताःगिरःपुंसांविमलैःशब्दवारिभिः।तमश्चाज्ञानजंभिन्नंतस्मैपाणिनयेन
मः॥२॥ अइउण्।ऋऌक्।एओङ्।ऐऔच्।हयवरट्।लण्।ञमङणनम्।झभञ्।घढधष्।जबगड
दश्।खफछठथचटतव्।कपय्।शषसर्।हल्।इतिप्रत्याहारसूत्राणि।वृद्धिरादैच्।अदेङ्गुणः।
इकोगुणवृद्धी।नधातुलोपआर्धधातुके।क्ङितिच।दीधीवेवीटां।हलोनंतराःसंयोगः।मुखनासि
कावचनोनुनासिकः।तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णं।नाज्झलौ।ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यं।अदसोमात्।शे।नि
पातएकाजनाङ्।ओत्।संबुद्धौशाकल्यस्येतावनार्षे।उञः।ऊँ।ईदूतौचसप्तम्यर्थे।दाधाघ्वदाप् १॥ राम
आद्यंतवदेकस्मिन्।तरप्तमपौघः।बहुगणवतुडतिसंख्या।ष्णांतापट्।डतिच।क्तक्तवतूनिष्ठा।
सर्वादीनिसर्वनामानि।विभाषादिक्समासेबहुव्रीहौ।नबहुव्रीहौ।तृतीयासमासे।द्वंद्वेच।विभा

षा जसि।प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च।पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायामसं
ज्ञायां।स्वमज्ञातिधनाख्यायां।अंतरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः।स्वरादिनिपातमव्ययं।तद्धितश्चासर्व
विभक्तिः।कृन्मेजंतः।क्त्वातोसुन्कसुनः।२।अव्ययीभावश्च।शिसर्वनामस्थानं।सुडनपुंसकस्य।नवेति
विभाषा।इग्यणःसंप्रसारणं।आद्यंतौटकितौ।मिदचोंत्यात्परः।एचइग्घ्रस्वादेशे।षष्ठीस्थानेयोगा
स्थानेंतरतमः।उरण्रपरः।अलोंत्यस्य।ङिच्च।आदेःपरस्य।अनेकाल्शित्सर्वस्य।स्थानिवदा
देशोनल्विधौ।अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ।नपदांतद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्वि
धिषु।द्विर्वचनेचि।अदर्शनंलोपः ३ प्रत्ययस्यलुक्श्लुलुपः।।प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणं।नलुम
तांगस्य।अचोंत्यादिटि।अलोंत्यात्पूर्वउपधा।तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्य।।तस्मादित्युत्तरस्य।स्व
रा रूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा।अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः।तपरस्तत्कालस्य।आदिरंत्येनसहेता।येनवि

सू. पा.
२

धिस्तदंतस्य। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं। त्यदादीनि च। एङ् प्राचां देशे॥ ४॥ ह्रद्विरोधंनवदध्वयं। भावःप्र
त्ययस्य लुक्पंचदश॥ ॥ इति प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। विज
इट्। विभाषोर्णोः। सार्वधातुकमपित्। असंयोगाल्लिट् कित्। इंधिभवतिभ्यां च। मृडमृदगुधकुषक्लि
शवदवसः क्त्वा। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रछः संश्च। इको झल्। हलंताच्च। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु।
उश्च। वा गमः। हनः सिच्। यमो गंधने। विभाषोपयमने। स्थाघ्वोरिच्च। न क्त्वा सेट्। निष्ठा शीङ्स्विदिमि
दिक्ष्विदिधृषः। मृषस्तितिक्षायां॥ १॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यां। पूङः क्त्वा च। नोपधात्थ
फांताद्वा। वंचिलुंच्यृतश्च। तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य। रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च। ऊकालोऽज्ह्रस्वदी
र्घप्लुतः॥ अचश्च। उच्चैरुदात्तः। नीचैरनुदात्तः। समाहारः स्वरितः। तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वं। एकश्रु
ति दूरात्संबुद्धौ। यज्ञकर्मण्यजपन्यूंखसामसु। उच्चैस्तरां वा वषट्कारः। विभाषा छंदसि। न सुब्रह्मण्या

४ राम
२

यां स्वरितस्य तूदात्तः। देवब्रह्मणोरनुदात्तः। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नत
रः॥ २॥ अपृक्त एकाल् प्रत्ययः। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपस
र्जनं। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं। कृत्तद्धितसमासाश्च। ह्रस्वो न
पुंसके प्रातिपदिकस्य। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। लुक् तद्धितलुकि। इद्गोण्याः। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवच
ने। विशेषणानां चाजातेः। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्। लुब्योगाप्रख्यानात्। योगप्रमाणे च तदभा
वेऽदर्शनं स्यात्। प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। कालोपसर्जने च तुल्यं। जात्याख्या
यामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां। अस्मदो द्वयोश्च। फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥ ३॥ छंदसि पुनर्व
स्वोरेकवचनं। विशाखयोश्च। तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं। सरूपाणामेक
शेष एकविभक्तौ। वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। स्त्री पुंवच्च। पुमान् स्त्रिया। भ्रातृपुत्रौ स्वसृ

५

स॰पा॰
२

दुहितृभ्यां। नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां। पिता मात्रा। श्वशुरः श्वश्र्वा। त्यदादीनि सर्वैर्नि
त्यं। ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री॥ ४॥ गाङ्कुटादुपधाद्दत्त स्कं रसिपुनर्वसोन्योरष्टा॥ इति
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ भूवादयो धातवः। उपदेशेऽजनुनासिक इत्। हलन्त्यं। न विभक्तौ तु
स्माः। आदिर्ञिटुडवः। षः प्रत्ययस्य। चुटू। लशक्वतद्धिते। तस्य लोपः। यथासंख्यमनुदेशः समानां।
स्वरितेनाधिकारः। अनुदात्तङित आत्मनेपदं। भावकर्मणोः। कर्तरि कर्मव्यतिहारे। न गतिहिंसा
र्थेभ्यः। इतरेतरान्योन्योपपदाच्च। नेर्विशः। परिव्यवेभ्यः क्रियः। विपराभ्यां जेः। आङो दोऽनास्यवि
हरणे॥ १॥ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च। समवप्रविभ्यः स्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च। उदोऽनूर्ध्वकर्म राम
णि। उपान्मंत्रकरणे। अकर्मकाच्च। उद्विभ्यां तपः। आङो यमहनः। समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रु ३
विदिभ्यः। निसमुपविभ्यो ह्वः। स्पर्द्धायामाङः। गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथ

६

नोपयोगेषु कृञः। अधेः प्रसहने। वेः शब्दकर्मणः। अकर्मकाच्च। संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृ
तिविगणनव्ययेषु नियः। कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि। वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः। उपपराभ्यां। आङ उ
द्गमने॥ २॥ वेः पादविहरणे। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां। अनुपसर्गाद्वा। अपह्नवे ज्ञः। अकर्मकाच्च। संप्रति
भ्यामनाध्याने। भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः। व्यक्तवाचां समुच्चारणे। अनो
रकर्मकात्। विभाषा विप्रलापे। अवाद्ग्रः। समः प्रतिज्ञाने। उदश्चरः सकर्मकात्। समस्तृतीयायुक्ता
त्। दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे। उपाद्यमः स्वकरणे। ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः। नानोर्ज्ञः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः।
शदेः शितः। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। पूर्ववत्सनः। आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य। प्रोपाभ्यां युजेर
यज्ञपात्रेषु। समः क्ष्णुवः। भुजोऽनवने। णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने। भीस्म्योर्हेतुभये।
गृधिवंच्योः प्रलंभने। लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च। मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे। स्वरित

७

सू॰ पा॰ जितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। अपाद्वदः। णिचश्च। समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे। अनुपसर्गाज्ज्ञः। विभाषो
४ पपदेन प्रतीयमाने। शेषात्कर्तरि परस्मैपदं। अनुपराभ्यां कृञः। अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः। प्राद्वहः।
परेर्मृषः। व्याङ्परिभ्यो रमः। उपाच्च। विभाषाऽकर्मकात्। बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः। निग
रणचलनार्थेभ्यश्च। अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्। न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदव माध्य॥
सः। वाक्यषः। द्युद्भ्यो लुङि। वृद्भ्यः स्यसनोः। लुटि च क्लृपः।४॥ भूवादयः कौटानुवेः पादत्रिंयते।
प्राहूहस्त्वयादश॥ ॥इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ आकडारादेका संज्ञा। विप्रतिषेधे परं
पा॰१ कार्यं। यू स्त्र्याख्यौ नदी। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। वामि। ङिति ह्रस्वश्च। शेषो घ्यसखि। पतिः समास
एव। षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा। ह्रस्वं लघु। संयोगे गुरु। दीर्घं च। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं। राम
सुप्तिङन्तं पदं। नः क्ये। सिति च। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। यचि भं। तसौ मत्वर्थे। अयस्मयादीनि छ ४

न्दसि॥ बहुषु बहुवचनं। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने। कारके। ध्रुवमपायेऽपादानं। भीत्रार्थानां भयहेतुः।
पराजेरसोढः। वारणार्थानामीप्सितः। अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति। आख्यातोपयोगे। जनिकर्तुः प्र
कृतिः। भुवः प्रभवः। कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानं। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञी
प्स्यमानः। धारेरुत्तमर्णः। स्पृहेरीप्सितः। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। क्रुधद्रुहोरुपसृ
ष्टयोः कर्म। राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता॥२॥ अनुप्रतिगृणश्च। साधक
तमं करणं। दिवः कर्म च। परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्यां। आधारोऽधिकरणं। अधिशीङ्स्थासां
कर्म। अभिनिविशश्च। उपान्वध्याङ्वसः। कर्तुरीप्सिततमं कर्म। तथायुक्तं चानीप्सितं। अकथितं च।
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ। हृक्रोरन्यतरस्यां। स्वतन्त्रः कर्ता। न
त्प्रयोजको हेतुश्च। प्राग्रीश्वरान्निपाताः। चादयोऽसत्त्वे। प्रादयः। उपसर्गाः क्रियायोगे। गतिश्च।२॥

सू॰पा॰ ऊर्यादिच्विडाचश्च। अनुकरणं चानितिपरं। आदरानादरयोः सदसती। भूषणेऽलं। अंतरपरिग्रहे। क
५ णेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते। पुरोऽव्ययं। अस्तं च। अच्छ गत्यर्थवदेषु। अदोऽनुपदेशे। तिरोऽन्तर्धौ। विभाषा कृ
ञि। उपाजेऽन्वाजे। साक्षात्प्रभृतीनि च। अनत्याधान उरसिमनसी। मध्येपदेनिवचने च। नित्यं हस्ते
पाणावुपयमने। प्राध्वं बंधने। जीविकोपनिषदावौपम्ये। ते प्राग्धातोः॥४॥ छंदसि परेऽपि। व्यवहि
ताश्च। कर्मप्रवचनीयाः। अनुर्लक्षणे। तृतीयार्थे। हीने। उपोऽधिके च। अपपरी वर्जने। आङ्मर्या
दावचने। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः। अभिरभागे। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदा
नयोः। अधिपरी अनर्थकौ। सुः पूजायां। अतिरतिक्रमणे च। अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हा राम
समुच्चयेषु। अधिरीश्वरे। विभाषा कृञि। लः परस्मैपदं। तङानावात्मनेपदं॥५॥ तिङस्त्रीणि त्री राम
णि प्रथममध्यमोत्तमाः। तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः। सुपः। विभक्तिश्च। युष्मद्युपप

दे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः। प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च। अस्मद्युत्तमः।
शेषे प्रथमः। परः संनिकर्षः संहिता। विरामोऽवसानं॥६॥ आकडाराद्हुषत्तुप्रनिग्रणऊर्यादिच्छं
दसितिंऊदश॥ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥ स
मर्थः पदविधिः। सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे। प्राक्कडारात्समासः। सह सुपा। अव्ययीभावः। अव्ययं
विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृ
श्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु। यथासादृश्ये। यावदवधारणे। सुप्प्रतिना मात्रार्थे। अक्षशलाका
संख्याः परिणा। विभाषा। अपपरिबहिरंचवः पंचम्या। आङ्मर्यादाभिविध्योः। लक्षणेनाभिप्रती आ
भिमुख्ये। अनुर्यत्समया। यस्य चायामः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। पारेमध्ये षष्ठ्या वा। संख्या वंश्येन। नदी
भिश्च। अन्यपदार्थे च संज्ञायां॥१॥ तत्पुरुषः। द्विगुश्च। द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्ता

सू॰पा॰
६

पश्चेः। स्वयं क्तेन। खट्वा क्षेपे। सामि। कालाः। अत्यन्तसंयोगे च। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। पूर्वस
दृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः। कर्तृकरणे कृता बहुलं। कृत्यैरधिकार्थवचने। अन्नेन व्यं
जनं। भक्ष्येण मिश्रीकरणं। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। पंचमी भयेन। अपेतापो
ढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः। स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन। सप्तमी शौंडैः। सिद्धशुष्कपक्वबंधै
श्च। ध्वांक्षेण क्षेपे। कृत्यैर्ऋणे। संज्ञायां। क्तेनाहोरात्रावयवाः। तत्र। क्षेपे। पात्रेसमितादयश्च।
पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन। दिक्संख्ये संज्ञायां। तद्धितार्थोत्तर
पदसमाहारे च। संख्यापूर्वो द्विगुः। कुत्सितानि कुत्सनैः। पापाणके कुत्सितैः। उपमानानि सामा
न्यवचनैः। उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। विशेषणं विशेष्येण बहुलं। पूर्वापरप्रथमचर
मजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च। श्रेण्यादयः कृतादिभिः। क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्। सन्मह राम ६

त्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः। वृंदारकनागकुंजरैः पूज्यमानं। कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने।
किं क्षेपे। पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः
। प्रशंसावचनैश्च। युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः। कृत्यतुल्याख्या अजात्या। वर्णो वर्णेन। कुमा
रः श्रमणादिभिः। चतुष्पादो गर्भिण्या। मयूरव्यंसकादयश्च॥४॥ समर्थेनानुकृष्यो ध्वांक्षेण क्षेपे वृंदा
रकैकाकृत्या॥ ॥इति द्वितीयस्य प्रथमः पादः॥ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे। अर्द्धं नपुं
सकं। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। कालाः परिमाणिना। नञ्।
ईषदकृता। षष्ठी। याजकादिभिश्च। न निर्धारणे। पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकर
णेन। क्तेन च पूजायां। अधिकरणवाचिना च। कर्मणि च। तृजकाभ्यां कर्तरि। नित्यं क्रीडाजी
विकयोः। कुगतिप्रादयः। उपपदमतिङ्। अमैवाव्ययेन॥१॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां। क्त्वा च।

सू.पा. शेषाद्बहुव्रीहिः। अनेकमन्यपदार्थे। संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये। दिङ्नामान्यंतराले।
२ तत्रतेनेदमिति सरूपे। तेन सहेति तुल्ययोगे। चार्थे द्वंद्वः। उपसर्जनं पूर्वं। राजदंतादिषु परं। द्वंद्वे घि।
अजाद्यदंतं। अल्पाच्तरं। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ। निष्ठा। वाहिताग्न्यादिषु। कडाराः कर्मधार
ये॥२॥ पूर्वापराधरोत्तरं तृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश॥ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ अ
नभिहिते। कर्मणि द्वितीया। तृतीया च होश्छंदसि। अंतरांतरेण युक्ते। कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे। अप
वर्गे तृतीया। सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्ये। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। यस्मादधिकं यस्य चेश्व
रवचनं तत्र सप्तमी। पंचम्यपाङ्परिभिः। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। गत्यर्थकर्मणि द्विती
याचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। चतुर्थी संप्रदाने। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। तुमर्थाच्च राम
भाववचनात्। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु। कर्तृक २

रणयोस्तृतीया। सहयुक्तेऽप्रधाने। येनांगविकारः। ॥ इत्थंभूतलक्षणे। संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि। हे
पं. तौ। अकर्तर्यृणे पंचमी। विभाषा गुणेऽस्त्रियां। षष्ठी हेतुप्रयोगे। सर्वनाम्नस्तृतीया च। अपादाने पंच
मी। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। एनपा द्वितीया। पृथ
पा॰ ग्विनानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां। करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य। दूरांतिकार्थैः
षष्ठ्यन्यतरस्यां। दूरांतिकार्थेभ्यो द्वितीया च। सप्तम्यधिकरणे च। यस्य च भावेन भावलक्षणं। षष्ठी चा
नादरे। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च। आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां। ॥ यत
श्च निर्धारणं। पंचमी विभक्ते। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः। प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च।
नक्षत्रे च लुपि। प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा। संबोधने च। सामंत्रितं। एकवचनं
संबुद्धिः। षष्ठी शेषे। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे। अधीगर्थदयेशां कर्मणि। कृञः प्रतियत्ने। रुजार्थानां भाव

सू.पा. वचनानामज्वरेः। आशिषिनाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृपणोः समर्थयोः।
२ दिवस्तदर्थस्य। विभाषोपसर्गे। द्वितीया ब्राह्मणे॥३॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषोदेवतासंप्रदाने। चतुर्थ्यर्थे बहु
लं छंदसि। यजेश्च करणे। कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे। कर्तृकर्मणोः कृति। उभयप्राप्तौ कर्मणि।
क्तस्य च वर्त्तमाने। अधिकरणवाचिनश्च। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां। अकेनोर्भविष्यदाध
मर्ण्ययोः। कृत्यानां कर्त्तरि वा। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां। चतुर्थी चाशिष्यायुष्य
मद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः॥४॥ अनभिहिते इत्थंभूततथानर्थे प्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश॥ इति द्विती
याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ द्विगुरेकवचनं। द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां। अनुवादे चरणानां।
अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं। अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानां। जातिरप्राणिनां। विशिष्टलिंगो नदी देशो राम
ग्रामाः। क्षुद्रजंतवः। येषां च विरोधः शाश्वतिकः। शूद्राणामनिरवसितानां। गवाश्वप्रभृतीनि

च। विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां। विप्रतिषिद्धं
चानधिकरणवाचि। न दधिपयआदीनि। अधिकरणैतावत्त्वे च। विभाषा समीपे। स नपुंसकं। अव्य
यीभावश्च। तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः। संज्ञायां कंथोशीनरेषु॥१॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्या
सायां। छाया बाहुल्ये। सभा राजामनुष्यपूर्वा। अशाला च। विभाषा सेनासुराच्छायाशालानि
शानां। परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोः। पूर्ववदश्ववडवौ। हेमंतशिशिरावहोरात्रे च छंदसि। रात्राह्नाहाः
पुंसि। अपथं नपुंसकं। अर्द्धर्चाः पुंसि च। इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ। एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ
चानुदात्तौ। द्वितीयाटौस्स्वेनः। आर्द्धधातुके। अदोजग्धिर्ल्यप्ति किति। लुङ्सनोर्घस्लृ। घञपोश्च।
बहुलं छंदसि। लिट्यन्यतरस्यां॥२॥ वेञो वयिः। हनो वध लिङि। लुङि च। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां।
इणो गा लुङि। णौ गमिरबोधने। सनि च। इङश्च। गाङ् लिटि। विभाषा लुङ्लृङोः। णौ च संश्चङोः। अ

स्व॰ पा॰ स्तेर्भूः। ब्रुवो वचिः। चक्षिङः ख्याञ्। वा लिटि। अजेर्व्यघञपोः। वा यौ। ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुग
९ णिञोः। पैलादिभ्यश्च। इञः प्राचां॥३॥ न तौल्वलिभ्यः। तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां। यस्कादिभ्यो
गोत्रे। यञञोश्च। अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च। बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु। न गोपवनादि
भ्यः। तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे। उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वंद्वे। आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्तिकुंडिनच्।
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। अदिप्रभृतिभ्यः शपः। बहुलं छंदसि। यङोऽचि च। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः।
बहुलं छंदसि। गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु। विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः। तनादिभ्यस्त
थासोः। मंत्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः॥४॥ आमः। अव्ययादाप्सुपः। नाव्ययी राम
भावादतोऽम्त्वपंचम्याः। तृतीयासप्तम्योर्बहुलं। लुटः प्रथमस्य डारौरसः॥५॥ द्विगुसप्तोपज्ञमे
येञोवषिनितौल्वलिभ्य आमः पंच॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥ ९

॥ ॥ प्रत्ययः। परश्च। आद्युदात्तश्च। अनुदात्तौ सुप्पितौ। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। मान्बधदान्शान्भ्यो दी
र्घश्चाभ्यासस्य। धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा। सुप आत्मनः क्यच्। काम्यच्च। उपमाना
दाचारे। कर्तुः क्यङ् सलोपश्च। भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः। लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्। कष्टाय क्र
मणे। कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोः। बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने। शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे। सु
खादिभ्यः कर्तृवेदनायां। नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्। पुच्छभांडचीवराण्णिङ्॥१॥ मुंडमिश्रश्लक्ष्ण
लवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। नित्यं कौ
टिल्ये गतौ। लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायां। सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसे
नालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्। हेतुमति च। कंड्वादिभ्यो यक्। गुपूधूपविच्छिपणिपनि
भ्य आयः। ऋतेरीयङ्। कमेर्णिङ्। आयादय आर्द्धधातुके वा। सनाद्यंता धातवः। स्यतासी लृलुटोः

लै

अ॰ पा॰ सिब्बहुलंलेटि। कास्प्रत्ययादाममंत्रेलिटि। इजादेश्चगुरुमतोनृच्छः। दयायासश्च। उषविदजागृभ्योन्य
१॰ तरस्यां। भीह्रीभृहुवांश्लुवच्च। कृञ्चानुप्रयुज्यतेलिटि॥३॥ विदांकुर्वंत्वित्यन्यतरस्यां। अभ्युत्सादयां
प्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छंदसि। च्लिलुङि॥ च्लेःसिच्। शलइगु
पधादनिटःक्सः। श्लिषआलिंगने। नदृशः। णिश्रिद्रुस्रुभ्यःकर्तरिचङ्। विभाषाधेट्श्व्योः। गुपेश्छं
दसि। नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्। लिपिसिचिह्वश्च। आत्म
नेपदेष्वन्यतरस्यां। पुषादिद्युताद्यॢदितःपरस्मैपदेषु। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च। इरितोवा। जॄस्तंभुम्रुचु
म्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुंचुश्विभ्यश्च। कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसि। चिण्तेपदः॥४॥ दीपजनबुधपूरितायिप्या
यिभ्योन्यतरस्यां। अचःकर्मकर्तरि। दुहश्च। नरुधः। तपोनुतापेच। चिण्भावकर्मणोः। सार्वधातुके राम
ऋउ॰ यक्। कर्तरिशप्। दिवादिभ्यःश्यन्। वाभ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः। यसोनुपसर्गात्। सं १॰

20

यसश्च। स्वादिभ्यःश्नुः। श्रुवःशृच। अक्षोन्यतरस्यां। तनूकरणेतक्षः। तुदादिभ्यःशः। रुधादिभ्यःश्नम्।
तनादिकृञ्भ्यउः। धिन्विकृण्व्योरच॥५॥ क्र्यादिभ्यःश्ना। स्तंभुस्तुंभुस्कंभुस्कुंभुस्कुञ्भ्यःश्नुश्च। हलःश्नःशान कंउ॰
ज्झौ। छंदसिशायजपि। व्यत्ययोबहुलं। लिङ्याशिष्यङ्। कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियः। तपस्तपःकर्म
कस्यैव। नदुहस्नुनमांयक्चिणौ। कुषिरजोःप्राचांश्यन्परस्मैपदंच। धातोः। तत्रोपपदंसप्तमीस्थं।
कृदतिङ्। वासरूपोस्त्रियां। कृत्याःप्राङ्ण्वुलः। तव्यत्तव्यानीयरः। अचोयत्। पोरदुपधात्। शकि
सहोश्च। गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥६॥ अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु। वह्यंकरणं।
अर्यःस्वामिवैश्ययोः। उपसर्याकाल्याप्रजने। अजर्यंसंगतं। वदःसुपिक्यप्च। भुवोभावे। हनस्तच।
एतिस्तुशास्वृदृजुषःक्यप्। ऋदुपधाच्चाकॢपिचृतेः। ईचखनः। भृञोसंज्ञायां। मृजेर्विभाषा। राजसूय
सूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः। भिद्योध्यौनदे। पुष्यसिध्यौनक्षत्रे। विपूयविनीयजित्यामुंज

27

स॰पा॰ कल्कहल्लिषु। प्रत्यपिभ्यांग्रहेश्छंदसि। पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषुच। विभाषाकृवृषोः॥६॥ युग्यंचपत्रे। अ
११ मावस्यदन्यतरस्यां। छंदसिनिष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवय
ज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि। ऋहलोर्ण्यत्। ओरावश्यके। आसु
युवपिरपिलपित्रपिचमश्च। आनाय्योनित्ये। प्रणाय्योसंमतौ। पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या
मानहविर्निवाससामिधेनीषु। क्रतौकुंडपाय्यसंचाय्यौ। अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः। चि
त्याग्निचित्येच। ण्वुल्तृचौ। नंदिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः। इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः। आतश्चो
पसर्गे। पाघ्राध्माधेट्दृशःशः। अनुपसर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च।
ददातिदधात्योर्विभाषा। ज्वलितिकसंतेभ्योणः॥७॥ श्याद्व्यधास्रुसंस्रुतीणवसावहृलिहश्लिष राम
श्वसश्च। दुन्योरनुपसर्गे। विभाषाग्रहः। गेहेकः। शिल्पिनिःष्वुन्। गःस्थकन्। ण्युट्च। हश्चव्रीहि ११

स्त्व॰ २

इतितृतीयाध्यायस्यप्रथमःपादः॥

कालयोः। प्रुसृल्वःसमभिहारेवुन्। आशिषिच॥८॥ प्रत्ययोसुंउविरादि। पजनक्र्यादिभ्योवश्ययुग्यं
स्याद्यधातस्त्र। कर्मण्यण्। ह्वावामश्च। आतोनुपसर्गेकः। सुपिस्थः। तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदोः।
प्रेदाज्ञः। समिख्यः। गापोष्टक्। हरतेरनुद्यमनेच्। वयसिच। आङिताच्छील्ये। अर्हः। स्तंबकर्णयो
रमिजपोः। शमिधातोःसंज्ञायां। अधिकरणेशेतेः। चरेष्टः। भिक्षासेनादायेषुच। पुरोग्रतोग्रेषुसर्
तेः। पूर्वेकर्तरि। कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येषु॥१॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारांतानंतादिबहु
नांदीकिंलिपि लिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु। कर्मणिभृ
तौ। नशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदेषु। स्तंबशकृतोरिन्। हरतेर्दृतिनाथयोःपशौ। फ
लेग्रहिरात्मंभरिश्च। छंदसिवनसनरक्षिमथां। एजेःखश्। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः। नाडीमुष्ट्यो
श्च। उदिकूलेरुजिवहोः। वहाभ्रेलिहः। परिमाणेपचः। मितनखेच। विध्वरुषोस्तुदः। असूर्यलला

स॰ पा॰ टयोर्दृशितपोः।उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च।प्रियवशेवदःखच्।द्विषत्परयोस्तापेः।वाचियमोव्रते।।२।।
१२ पूःसर्वयोर्दारिसहोः।सर्वकूलाभ्रकरीषेषुकषः।मेघर्तिभयेषुकृञः।क्षेमप्रियमद्रेण्च।आशितेभु
वःकरणभावयोः।संज्ञायांभृतॄवृजिधारिसहितपिदमः।गमश्च।अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वानंतेषु
डः।आशिषिहनः।अपेक्लेशतमसोः।कुमारशीर्षयोर्णिनिः।लक्षणेजायापत्योष्टक्।अमनुष्यक
र्तृकेच।शक्तौहस्तिकपाटयोः।पाणिघताडघौशिल्पिनि।आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रिये
षुच्व्यर्थेष्वच्वौकृञःकरणेख्युन्।कर्तरिभुवःखिष्णुच्खुकञौ।स्पृशोनुदकेक्विन्।ऋत्विग्दधृक्स्र
ग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचांच।त्यदादिषुदृशोनालोचनेकञ्च।।३।।सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिद
जिनीराजामुपसर्गेपिक्विप्।भजोण्विः।छंदसिसहः।वहश्च।कव्यपुरीषपुरीष्येषुञ्युट्।हव्येनंतःपा राम
दं।जनसनखनक्रमगमोविट्।अदोनन्ने।क्रव्येच।दुहःकब्घश्च।मंत्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो १२

ण्विन्।अवेयजः।विजुपेछंदसि।आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च।अन्येभ्योपिदृश्यंते।क्विप्च।स्थःकच
सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये।कर्तर्युपमाने।व्रते।।४।।बहुलमाभीक्ष्ण्ये।मनः।आत्ममानेखश्च।भू
ते।करणेयजः।कर्मणिहनः।ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप्।बहुलंछंदसि।सुकर्मपापमंत्रपुण्येषुकृञः।
सोमेसुञः।अग्नौचेः।कर्मण्यग्न्याख्यायां।कर्मणीनिविक्रियः।दृशेःक्वनिप्।राजनियुधिकृञः।सहे
च।सप्तम्यांजनेर्डः।पंचम्यामजातौ।उपसर्गेचसंज्ञायां।अनौकर्मणि।।५।।अन्येष्वपिदृश्यते।नि
ष्ठा।सुयजोर्ड्वनिप्।जीर्यतेरतृन्।छंदसिलिट्।लिटःकानज्वा।क्वसुश्च।भाषायांसदवसश्रुवः।
उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च।लुङ्।अनद्यतनेलङ्।अभिज्ञावचनेलृट्।नयदि।विभाषासाकां
क्षे।परोक्षेलिट्।हशश्वतोर्लङ्च।प्रश्नेचासन्नकाले।लट्स्मे।अपरोक्षेच।ननौपृष्टप्रतिवचने।।६।।
नन्वोर्विभाषा।पुरिलुङ्चास्मे।वर्तमानेलट्।लटःशतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे।संबोध

स्व॰पा॰ नेव। लक्षणहेत्वोः क्रियायाः। तौ सत्। पूङ्यजोः शानन्। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। इङ्धा
३ र्योः शत्रकृच्छ्रिणि। द्विषोऽमित्रे। सुञो यज्ञसंयोगे। अर्हः प्रशंसायां। आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारि
प्र॰ षु। तृन्। अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्। णेश्छंदसि। भु
वश्च। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः॥ ॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्। संपृचानुरुधा
ङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रु
हदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च। वौ कषलसकत्थस्रंभः। अ
पे च लषः। प्रे लपसृद्रुमथवदवसः। निंदहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभा
षासूयो वुञ्। देविक्रुशोश्चोपसर्गे। चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। अनुदात्तेतश्च हलादेः। जुचं राम
क्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः। क्रुधमंडार्थेभ्यश्च। न यः। सूददीपदीक्षश्च। लषपत १३

२६

पदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्। जल्पभिक्षकुट्टलुंटवृङः षाकन्। प्रजोरिनिः। जिदृक्षिविश्री
ण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च। स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्य आलुच्। दाधेट्सिशदस
दो रुः। सृघस्यदः क्मरच्॥ ॥ भंजभासमिदो घुरच्। विदिभिदिच्छिदेः कुरच्। इण्नशजिसर्तिभ्यः
क्वरप्। गत्वरश्च। जागुरूकः। यजजपदशां यङः। नमिकंपिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। सनाशंसभिक्ष कृत॰
उः। विंदुरिच्छुः। क्याच्छंदसि। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। स्वपितृषोर्नजिङ्। शॄवंद्योरारुः। भि नवा
यः क्रुक्लुकनौ। स्थेशभासपिसकसो वरच्। यश्च यङः। भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्वि
प्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। भुवः संज्ञांतरयोः। विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां॥ ॥ धः कर्मणि ष्ट्रन्। दाम्नीशस
युयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे। हलसूकरयोः पुवः। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः।
पुवः संज्ञायां। कर्तरि चर्षिदेवतयोः। ञीतः क्तः। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥ ॥ कर्मणि द्विताप्र॰

२७

स्त॰ पा॰ सर्वमस्त्स्वबहुलमन्येष्वपि नन्वोः शमितिभंजभासधः कर्मण्यष्टे॥ ॥इतितृतीयस्यद्वितीयःपादः॥
१५ उणादयोबहुलं। भूतेपिदृश्यंते। भविष्यतिगम्यादयः। यावत्पुरानिपातयोर्लट्। विभाषाकदाकर्ह्योः॥
किंवृत्तेलिप्सायां। लिप्स्यमानसिद्धौच। लोडर्थलक्षणेच। लिङ्चोर्ध्वमौहूर्तिके। तुमुन्ण्वुलौ। क्रिय
यांक्रियार्थायां। भाववचनाश्च। अण्कर्मणिच। लृटःशेषेच। लृटःसद्वा। अनद्यतनेलुट्। पदरुजवि
शस्पृशोघञ्। सृस्थिरे। भावे। अकर्तरिचकारकेसंज्ञायां। परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः॥१॥ इङश्च।
ॐ उपसर्गेरुवः। समियुद्रुदुवः। श्रिणीभुवोनुपसर्गे। वौक्षुश्रुवः। अवोदोर्नियः। प्रेद्रुस्तुस्रुवः। निरभ्योः
पूल्वोः। उन्योर्ग्रः। कृधान्ये। यज्ञेसमिस्तुवः। प्रेस्त्रोयज्ञे। प्रथनेवावशब्दे। छंदोनाम्निच। उदिग्रहः।
समिमुष्टौ। परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः। परावनुपात्ययइणः। व्युपयोःशेतेःपर्याये। हस्तादानेचे राम
रस्तेये॥२॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्चकः। संघेचानौत्तराधर्ये। कर्मव्यतिहारेण १५

२८

च्स्त्रियां। अभिविधौभावइनुण्। आक्रोशेवन्योर्ग्रहः। प्रेलिप्सायां। परौयज्ञे। नौवृधान्ये। उदिश्र
यतियौतिपूद्रुवः। विभाषाङिरुप्लुवोः। अवेग्रहोवर्षप्रतिबंधे। प्रेवणिजां। रश्मौच। वृणोतेराच्छाद
ने। परौभुवोवज्ञाने। एरच्। ऋदोरप्। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। उपसर्गेदः। नौणच॥३॥ व्यधजपो
रनुपसर्गे। स्वनहसोर्वा। यमःसमुपनिविषुच। नौगदनदपठस्वनः। क्वणोवीणायांच। नित्यंपणःप नि
रिमाणे। मदोनुपसर्गे। प्रमदसंमदौहर्षे। समुदोरजःपशुषु। अक्षेषुग्लहः। प्रजनेसर्तेः। ह्वःसंप्र
सारणंचन्यभ्युपविषु। आङियुद्धे। निपानमाहावः। भावेनुपसर्गस्य। हनश्चवधः। मूर्तौघनः। अं
तर्घनोदेशे। अगारैकदेशेप्रघणःप्रघाणश्च। उद्घनोत्याधानं॥४॥ अपघनोंगं। करणेयोविद्रुषु।
स्तंबेकच। परौघः। उपघ्नआश्रये। संघोद्घौगणप्रशंसयोः। निघोनिमितं। ड्वितःक्त्रिः। ट्वितोथु
च्। यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ्। स्वपोनन्। उपसर्गेघोःकिः। कर्मण्यधिकरणेच॥ स्त्रियांक्ति

२९

अ॰३ पा॰ न।स्थागापापचोभावे।मंत्रेवृषेषपचमनविद्भूवीराउदात्तः।ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च।
१५ व्रजयजोर्भावेक्यप्।संज्ञायांसमजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः।कृञःशच॥५॥इच्छा
अप्रत्ययात्।गुरोश्चहलः।षिद्भिदादिभ्योऽङ्।चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च।आतश्चोपसर्गे।ण्यास
श्रंथोयुच्।रोगाख्यायांण्वुल्बहुलं।संज्ञायां।विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च।पर्यायार्हर्णो
त्पत्तिषुण्वुच्।आक्रोशेनञ्यनिः।कृत्यल्युटोबहुलं।नपुंसकेभावेक्तः।ल्युट्च।कर्मणिचये
नसंस्पर्शात्कर्तुःशरीरसुखं।करणाधिकरणयोश्च।पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेण।गोचरसंचर
वहव्रजव्यजापणनिगमाश्च।अवेतॄस्त्रोर्घञ्॥६॥हलश्च।अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारा
वायाश्च।उदंकोनुदके।जालमानायः।खनोघच।ईषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखल्।कर्तृकर्म राम
णोश्चभूकृञोः।आतोयुच्।छंदसिगत्यर्थेभ्यः।अन्येभ्योपिदृश्यते।वर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमा १५

30

नवद्वा।आशंसायांभूतवच्च।क्षिप्रवचनेलृट्।आशंसावचनेलिङ्।नानद्यतनवत्क्रियाप्रबंधसामीप्य
योः।भविष्यतिमर्यादावचनेऽवरस्मिन्।कालविभागेचानहोरात्राणां।परस्मिन्विभाषा।लिङ्निमि
त्तेलृङ्क्रियातिपत्तौ।भूतेच॥७॥वोताप्योः।गर्हायांलडपिजात्वोः।विभाषाकथमिलिङ्च।किंवृ
त्तेलिङ्लृटौ।अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि।किंकिलास्त्यर्थेषुलृट्।जातुयदोर्लिङ्।यच्चयत्रयोः
।गर्हायांच।चित्रीकरणेच।शेषेलृडयदौ।उताप्योःसमर्थयोर्लिङ्।कामप्रवेदनेकच्चिति।संभाव
नेलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे।विभाषाधातौसंभावनवचनेयदि।हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥इच्छार्थेषुलिङ्
लोटौ।समानकर्तृकेषुतुमुन्।लिङ्च।इच्छार्थेभ्योविभाषावर्त्तमाने॥८॥विधिनिमंत्रणामंत्रणाधी
ष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्।लोट्च।प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्च।लिङ्चोर्ध्वमौहूर्त्तिके।स्मेलोट्।
अधीष्टेच।कालसमयवेलासुतुमुन्।लिङ्यदि।अर्हेकृत्यतृचश्च।आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः।

37

सू॰पा॰ कृत्याश्च। शकि लिङ्च। आशिषि लिङ्लोटौ। क्तिच्क्तौ च संज्ञायां। माङि लुङ्। स्मोत्तरे लङ्च॥ ३॥ उ
१६ णादयस्तरडो निवासस्थ्यधापपनीगमिश्चादलश्चवेताभ्यां विंधिषोडश॥ ॥इति तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पा
दः॥ धातुसंबंधे प्रत्ययाः। क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः। समुच्चयेन्यतरस्यां। य
थाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्। समुच्चये सामान्यवचनस्य। छंदसि लुङ्लङ्लिटः। लिङर्थे लेट्। उ
पसंवादाशंकयोश्च। तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैत
वेङ्तवेनः। प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै। दृशे विख्ये च। शकि णमुल्कमुलौ। ईश्वरे तोसुन्कसुनौ। कृत्या
र्थे तवैकेन्केन्यत्वनः। अवचक्षे च। भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्। सृपितृदोः
कसुन्। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा। उदीचां माङो व्यतीहारे। परावरयोगे च॥ १॥ समान राम
कर्तृकयोः पूर्वकाले। आभीक्ष्ण्ये णमुल्च। नयद्यनाकांक्षे। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु। कर्मण्याक्रो १६

शे कृञः खमुञ्। स्वादुमि णमुल्। अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्। यथातथयोरसूयाप्रतिवच
ने। कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये। यावति विंदजीवोः। चर्मोदरयोः पूरेः। वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यत
रस्यां। चेले क्नोपेः। निमूलसमूलयोः कषः। शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः। समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्
ग्रहः। करणे हनः। स्नेहने पिषः। हस्ते वर्तिग्रहोः। स्वे पुषः॥ २॥ अधिकरणे बंधः। संज्ञायां। कर्त्रोर्जी
वपुरुषयोर्नशिवहोः। ऊर्ध्वे शुषिपूरोः। उपमाने कर्मणि च। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। उपदंशस्तृ
तीयायां। हिंसार्थानां च समानकर्मकाणां। सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः। समासत्तौ। प्रमाणे च। अपादा
ने परीप्सायां। द्वितीयायां च। स्वांगे ध्रुवे। परिक्लिश्यमाने च। विशिपतिपदिस्कंदां व्याप्यमानासेव्य
मानयोः। अस्यतितृषोः क्रियांतरे कालेषु। नाम्न्यादिशिग्रहोः। अव्ययेयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वा
णमुलौ। तिर्यच्यपवर्गे॥ ३॥ स्वांगे तस्प्रत्यये कृभ्वोः। नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे। तूष्णीमि भुवः। अन्वच्यानुलो

सू॰ पा॰ ष्ये।शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषुतुमुन्।पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु।कर्तरिकृत्।भ
१७ व्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्यावा।लःकर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यः।तयोरेवकृत्यक्त
खलर्थाः।आदिकर्मणिक्तःकर्तरिच।गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च।
दाशगोघ्नौसंप्रदाने।भीमादयोऽपादाने।ताभ्यामन्यत्रोणादयः।क्तोऽधिकरणेचध्रौव्यगतिप्रत्यवसा
नार्थेभ्यः।लस्य।तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्।टितआत्मनेप
दानांटेरे।थासःसे।।८०।।लिटस्तझयोरेशिरेच्।परस्मैपदानांणलतुसुस्थलथुसणल्वमाः।विदोलटो
वा।ब्रुवःपंचानामादितआहोब्रुवः।लोटोलङ्वत्।एरुः।सेर्ह्यपिच्च।वाछंदसि।मेर्निः।आमेतः।सवा
भ्यांवामौ।आडुत्तमस्यपिच्च।एतऐ।लेटोऽडाटौ।आतऐ।वैतोऽन्यत्र।इतश्चलोपःपरस्मैपदेषु।सउ राम
त्तमस्य।नित्यंङितः।इतश्च।।१००।।तस्थस्थमिपांतांतंतामः।लिङःसीयुट्।यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो १७

३४

ङिच्च।किदाशिषि।झस्यरन्।इटोऽत्।सुट्तिथोः।झेर्जुस्।सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च।आतः।ल
ङःशाकटायनस्यैव।द्विषश्च।तिङ्शित्सार्वधातुकं।आर्धधातुकंशेषः।लिट्च।लिङाशिषि
छि।छंदस्युभयथा।।११७।।धातुसंबंधेसमानाधिकरणस्त्वांगेलिङ्स्तरुलुङ्समदङ।। निपं
।। ।।इतितृतीयस्याध्यायस्यचतुर्थःपादः।।इतितृतीयोऽध्यायःसमाप्तः।। ।।ङ्याप्प्रातिप पृ
दिकात्।स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्।।
स्त्रियाम्।अजाद्यतष्टाप्।ऋन्नेभ्योङीप्।उगितश्च।वनोरच।पादोऽन्यतरस्याम्।टा र
बृचि।नषट्स्वस्रादिभ्यः।मनः।अनोबहुव्रीहेः।डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्।अनुपस
र्जनात्।टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपःख्युनाम्।यञश्च।प्राचांष्फ

३५

सू॰ पा॰ १९ नद्धितः॥ सर्वत्रलोहितादिकतंतेभ्यः॥ कौरव्यमांडूकाभ्यांच॥ वयसिप्रथमे॥२॥ द्विगोः
॥ अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्योनतद्धितलुकि॥ कांडांतात्क्षेत्रे॥ पुरुषात्प्रमाणेन्य
तरस्यां॥ बहुव्रीहेरूधसोङीष॥ संख्याव्ययादेर्ङीप॥ दामहायनांताच्च॥ अनउपधा
लोपिनोन्यतरस्यां॥ नित्यंसंज्ञाछंदसोः॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्य
कृतसुमंगलभेषजाच्च॥ रात्रेश्चाजसौ॥ अंतर्वत्पतिवतोर्नुक॥ पत्युर्नोयज्ञसंयोगे॥
विभाषासपूर्वस्य॥ नित्यंसपत्न्यादिषु॥ पूतक्रतोरैच॥ वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदाना गम
मुदात्तः॥ मनोरौवा॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनः॥ अन्यतोङीष॥२॥ षिद्गौरादिभ्य १९
श्च॥ जानपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्यमत्रावपनाकृ

त्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाछादनायोविकारमैथुनेछाकेशवेशेषु॥ शोणात्प्राचाम॥ वो
तोगुणवचनात॥ बह्वादिभ्यश्च॥ नित्यंछंदसि॥ भुवश्च॥ पुंयोगादाख्यायाम॥ इंद्रवरु
णभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक॥ क्रीतात्करणपूर्वात॥
क्तादल्पाख्यायाम॥ बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात॥ अस्वांगपूर्वपदाद्वा॥ स्वांगाच्चोपसर्जना
दसंयोगोपधात॥ नासिकोदरोष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च॥ नक्रोडादिबह्वचः॥ सह
नञ्विद्यमानपूर्वाच्च॥ नखमुखात्संज्ञायां॥ दीर्घजिह्वीचछंदसि॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप
॥३॥ वाहः॥ सख्यशिश्वीतिभाषायाम॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात॥ पाककर्ण
पर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च॥ इतोमनुष्यजातेः॥ ऊङुतः॥ बाह्वंतात्संज्ञायाम॥

अ·पा· पंगोश्च ॥ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ कद्रुकमंडल्वोश्छंदसि ॥ सं
१५ ज्ञायां ॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ यङश्चाप् ॥ आवट्याच्च ॥ तद्धिताः ॥ यूनस्तिः ॥ अणिञोरना
र्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ गोत्रावयवात् ॥ क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ २ ॥ दैवयज्ञिशौ
चिवृक्षिसात्यमुग्रिकांठेविद्धिभ्यो न्यतरस्यां ॥ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ प्रा व्यतोण ग्दी
॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ उत्सादिभ्योञ् ॥ स्त्रीपुंसा
भ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ गोत्रेलुगचि ॥ यूनि लुक् ॥ फक्फिञो
रन्यतरस्यां ॥ तस्यापत्यं ॥ एको गोत्रे ॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियां ॥ अत इञ् ॥ बाह्वादिभ्यश्च
॥ सुधातुरकङ् च ॥ गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ् ॥ नडादिभ्यः फक् ॥ हरितादिभ्योञः ॥ ५ ॥

यञिञोश्च ॥ शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां ॥ अ
नृष्यानंतर्ये बिदादिभ्योञ् ॥ गर्गादिभ्यो यञ् ॥ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ कपि
बोधादांगिरसे ॥ वतंडाच्च ॥ लुक् स्त्रियां ॥ अश्वादिभ्यः फञ् ॥ भर्गात्त्रैगर्ते ॥ शिवादि
भ्योण् ॥ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ मा
तुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ कन्यायाः कनीन च ॥ विकर्णशुंगछगलाद्वत्सभरद्वाजा
त्रिषु ॥ पीलाया वा ॥ ढक् च मंडूकात् ॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ द्व्यचः ॥ इतश्चानिञः ॥ शुभ्रा
दिभ्यश्च ॥ विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ भ्रुवो वुक् च ॥ कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ कुलटाया
वा ॥ चटकाया ऐरक् ॥ गोधाया ढ्रक् ॥ आरगुदीचां ॥ क्षुद्राभ्यो वा ॥ पितृष्वसुश्छण् ॥

रू॰ पा॰ ढकि लोपः॥ मातृष्वसुश्च॥ चतुष्पाद्भ्यो ढञ्॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च॥ राजश्वशुराद्यत्॥ क्षत्रा
२० द्घः॥ कुलात्खः॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ॥ ७॥ महाकुलादञ्खञौ॥ दुष्कुला
ड्ढक्॥ स्वसुश्छः॥ भ्रातुर्व्यच्च॥ व्यन्सपत्ने॥ रेवत्यादिभ्यष्ठक्॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च॥ व
वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलं॥ फेश्छ च॥ फांटाहृतिमिमताभ्यांणफिञौ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः॥ से
नांतलक्षणकारिभ्यश्च॥ उदीचामिञ्॥ तिकादिभ्यः फिञ्॥ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च॥ अ
णो द्व्यचः॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात्॥ वाकिनादीनां कुक् च॥ पुत्रांतादन्यतरस्यां॥ प्राचामवृ
द्धात्फिन्बहुलं॥ ८॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्॥ जीवति तु वं
श्ये युवा॥ भ्रातरि च ज्यायसि॥ वान्यस्मिन्सपिंडे स्थविरतरे जीवति॥ वृद्धस्य च पूजायां॥ २०
यूनश्च कुत्सायां॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥ साल्वेयगांधारिभ्यां च॥ द्व्यञ्म

गधकलिंगसूरमसादण्॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः॥ साल्वावय
वप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्॥ ते तद्राजाः॥ कंबोजाल्लुक्॥ स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्य
श्च॥ अतश्च॥ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः॥ २॥ ड्याप्प्रातिपदिकात्॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् राहित्र
पत्यधिकारो द्व्यचो महाकुलान्मनोर्जातावप्रवादश्च॥ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पा
दः॥ तेन रक्तं रागात्॥ लाक्षारोचनाट्ठक्॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः॥ लु
बविशेषे॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्यां॥ द्वंद्वाच्छः॥ दृष्टं साम॥ कलेर्ढक्॥ वामदेवाड्ड्य
ड्ड्यौ॥ परिवृतो रथः॥ पांडुकंबलादिनिः॥ द्वैपवैयाघ्रादञ्॥ कौमारापूर्ववचने॥
तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः॥ स्थंडिलाच्छयितरि व्रते॥ संस्कृतं भक्षाः॥ शूलोखाद्यत्॥ दध्न

स॰ पा॰

४२

घञ् ॥ उदश्वितोऽन्यतरस्यां ॥ क्षीराड्ढञ् ॥ २ ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायां ॥ आग्रहायण्य
श्वत्थाट्ठक् ॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ सास्य देवता ॥ कस्येत् ॥ शुक्रा
द्घन् ॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ छ च ॥ महेंद्राद्घाणौ च ॥ सोमाट्ठ्यण् ॥ वाय्वृतुपित्रु
षसो यत् ॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ अ
ग्नेर्ढक् ॥ कालेभ्यो भववत् ॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ पितृव्यमातुलमातामहपिताम
हाः ॥ तस्य समूहः ॥ भिक्षादिभ्योऽण् ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यपुत्रवत्समनुष्याजा राद्वु
ञ् ॥ केदाराद्यञ्च ॥ ३ ॥ ठञ् कवचिनश्च ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ॥ ग्रामजनबंधु
सहायेभ्यस्तल् ॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ खलगोरथात् ॥
इनित्रकट्यचश्च ॥ विषयो देशे ॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो
॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ खंडिकादिभ्यश्च ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ दि

४२

॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ सोऽस्यादिरिति छंदसः प्रगाथेषु
संग्रामे प्रयोजन ॥ २

विधल्भक्तलौ ॥ सोऽस्यादिरिति छंदसः प्रगाथेषु ॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ तदस्यां
प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ तदधीते तद्वेद ॥ क्रतूक्थादि
सूत्रांताट्ठक् ॥ ३ ॥ क्रमादिभ्यो वुन् ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ वसंतादिभ्यष्ठक् ॥ प्रोक्ताल्लुक् ॥
सूत्राच्च कोपधात् ॥ छंदोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ तेन
निर्वृत्तं ॥ तस्य निवासः ॥ अदूरभवश्च ॥ ओरञ् ॥ मतोश्च बह्वजंगात् ॥ बह्वचः कूपेषु ॥
उदक्च विपाशः ॥ संकलादिभ्यश्च ॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ रोणी ॥
कोपधाच्च ॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकु
मुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ४ ॥

४३

सू॰पा॰ जनपदेलुप ॥ वरणादिभ्यश्च ॥ शर्करायावा ॥ ठक्छौच ॥ नद्यांमतुप ॥ मध्वादिभ्य
श्च ॥ कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप ॥ नडशादाड्वलच ॥ शिखायावलच ॥ उत्करादिभ्य
२२ श्छः ॥ नडादीनांकुक्च ॥ शेषे ॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ ग्रामाद्यखञौ ॥ कत्र्यादिभ्योढ
कञ ॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यःश्वास्यलंकारेषु ॥ नद्यादिभ्योढक ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्य
क ॥ कापिश्याष्फक ॥ रंकोरमनुष्येणच ॥ ५ ॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोयत ॥ कंथाया
ष्ठक ॥ वर्णौवुक ॥ अव्ययात्त्यप ॥ ऐषमोह्यःश्वसोन्यतरस्यां ॥ तीररूप्योत्तरपदाद
ञौ ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायांञः ॥ मद्रेभ्योञ ॥ उदीच्यग्रामाच्चबह्वचोंतोदात्ता २२
त ॥ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण ॥ कण्वादिभ्योगोत्रे ॥ इञश्च ॥ नद्व्यचःप्रा
च्यभरतेषु ॥ वृद्धाच्छः ॥ भवतष्ठक्छसौ ॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ वाहीक

२४

श्री

ग्रामेभ्यश्च ॥ विभाषोशीनरेषु ॥ ओर्देशेठञ ॥ वृद्धात्प्राचां ॥ ६ ॥ धन्वयोपधाद्वुञ ॥ प्र
स्थपुरवहांताच्च ॥ रोपधेतोःप्राचाम ॥ जनपदतदवध्योश्च ॥ अवृद्धादपिबहुवच
नविषयात ॥ कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात ॥ धूमादिभ्यश्च ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः
॥ अरण्यान्मनुष्ये ॥ विभाषाकुरुयुगंधराभ्यां ॥ मद्रवृज्योःकन ॥ कोपधादण ॥ कच्छा
दिभ्यश्च ॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ ॥ अपदातौसाल्वात ॥ गोयवाग्वोश्च ॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छः
॥ गहादिभ्यश्च ॥ प्राचांकटादेः ॥ राज्ञःकच ॥ ७ ॥ वृद्धादकेकांतखोपधात ॥ कंथाप
लदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात ॥ पर्वताच्च ॥ विभाषामनुष्ये ॥ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे
॥ ८ ॥ तेनसास्मिन्नदूरभवमादिभ्योजनपदेशेषप्राग्धन्ववृद्धात्पंच ॥ ॥ इतिचतुर्थो

२५

सं. पा. ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ तस्मिन्नणि च युष्माकास्मा
२२ कौ ॥ तवकममकावेकवचने ॥ अर्धाद्यत् ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥
ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ मध्यान्मः ॥ अ सांप्रतिके ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ का
लाट्ठञ् ॥ श्राद्धे शरदः ॥ विभाषा रोगातपयोः ॥ निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ श्वसस्तुट् ॥ सं
धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ प्रावृष एण्यः ॥ वर्षाभ्यष्ठक् ॥ छंदसि ठञ् ॥ वसंताच्च ॥ १ ॥
हेमंताच्च ॥ सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ वि
भाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां ॥ तत्र जातः ॥ प्रावृषष्ठप् ॥ संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ पूर्वा २२
ह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ पथः पंथ च ॥ अमावास्याया वा ॥ अ च ॥
सिंध्वपकराभ्यां कन् ॥ अणञौ च ॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसु

४६

हस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ स्थानांतगोशालखरशालाच्च ॥ वत्सशालाभिजि
दश्वयुक्छतभिषजो वा ॥ नक्षत्रेभ्यो बहुलं ॥ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ प्रायभवः ॥
उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ २ ॥ संभूते ॥ कोशाड्ढञ् ॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमा
नेषु ॥ उप्ते च ॥ आश्वयुज्या वुञ् ॥ ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां ॥ देयमृणे ॥ कलाप्यश्व
त्थयवबुसाद्वुन् ॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ व्याहर
ति मृगः ॥ तदस्य सोढम् ॥ तत्र भवः ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ शरीरावयवाच्च ॥ दृतिकुक्षि
कलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ गंभीराञ्ञ्यः ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ अंतः
पूर्वपदाट्ठञ् ॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ जिह्वामूलांगुलेश्छः ॥ वर्गांताच्च ॥ अशब्दे य
॥ ३ ॥

४८

त्खावन्यतरस्यां॥ कर्णललाटात्कनलंकारे॥ तस्यव्याख्यानइतिचव्याख्यातव्यना
म्नः॥ बह्वचोंतोदात्ताट्ठञ्॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ अध्यायेष्वेवर्षेः॥ पौरोडाशपुरोडाशात्
ष्ठन्॥ छंदसोयदणौ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥ अणृग
यनादिभ्यः॥ ततआगतः॥ ठगायस्थानेभ्यः॥ शुंडिकादिभ्योण्॥ विद्यायोनिसंबंधेभ्यो
वुञ्॥ ऋतष्ठञ्॥ पितुर्यच्च॥ गोत्रादंकवत्॥ ४॥ हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यः॥ मयट्
च॥ प्रभवति॥ विदूराञ्ञ्यः॥ तद्गच्छतिपथिदूतयोः॥ अभिनिष्क्रामतिद्वारं॥ अधिकृत्यकृते २४
ग्रंथे॥ शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेंद्रजननादिभ्यश्छः॥ सोस्यनिवासः॥ अभिजनश्च॥ आयुध
जीविभ्यश्छःपर्वते॥ शंडिकादिभ्योञ्यः॥ सिंधुतक्षशिलादिभ्योणञौ॥ तूदीशला

तुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः॥ भक्तिः॥ अचित्तादेशकालाट्ठक्॥ महाराजाट्ठञ्॥ वा
सुदेवार्जुनाभ्यांवुन्॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंवुञ्॥ जनपदिनांजनपदवत्सर्वंजनपदेन
समानशब्दानांबहुवचने॥ ५॥ तेनप्रोक्तम्॥ तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण्॥ काश्यपकौ
शिकाभ्यामृषिभ्यांणिनिः॥ कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च॥ पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषु॥
शौनकादिभ्यश्छंदसि॥ कठचरकाल्लुक्॥ कलापिनोण्॥ छगलिनोढिनुक्॥ पाराशर्यशिलालि
भ्यांभिक्षुनटसूत्रयोः॥ कर्मंदकृशाश्वादिनिः॥ तेनैकदिक्॥ तसिश्च॥ उरसोयच्च॥ उपज्ञाते॥
कृतेग्रंथे॥ संज्ञायाम्॥ कुलालादिभ्योवुञ्॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्॥ तस्येदम्॥ ६॥
रथाद्यत्॥ पत्रपूर्वादञ्॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च॥ हलसीराट्ठक्॥ द्वंद्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः॥ गो

सू० पा० त्रचरणाद्वुञ् ॥ संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ शाकलाद्वा ॥ छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटा
२५ ञ्ञ्यः ॥ न दंडमाणवांतेवासिषु ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ कौपिंजलहास्तिपदादण् ॥ आथर्वणिक
स्येकलोपश्च ॥ तस्य विकारः ॥ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ बिल्वादिभ्योऽण् ॥ कोपधाच्च ॥
त्रपुजतुनोः षुक् ॥ ओरञ् ॥ अनुदात्तादेश्च ॥ ७ ॥ पलाशादिभ्यो वा ॥ शम्याष्ट्लञ् ॥ मयड्वैत
भाषाया योर्भक्ष्याच्छादनयोः ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ गोश्च पुरीषे ॥ पिष्टाच्च ॥ संज्ञायां कन् ॥ व्री
हेः पुरोडाशे ॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ द्व्यचश्छंदसि ॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ तालादिभ्योऽण् ॥
जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ क्रीतवत्परिमा
णात् ॥ उष्ट्राद्वुञ् ॥ उमोर्णयोर्वा ॥ एण्या ढञ् ॥ गोपयसोर्यत् ॥ ८ ॥ द्रोश्च ॥ माने वयः ॥ २५

फले लुक् ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ जंब्वा वा ॥ लुप् च ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ य
लुक् ॥ ९ ॥ पुष्पमूलेमंतात्संभूते यामाखेतुत्तेनरपासलाद्यादिभ्योश्चाष्टे ॥ इति चतुर्थोध्या द्रै
यस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ प्राग्वहतेष्ठक् ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितं ॥ संस्कृतं ॥ कुल
त्थकोपधादण् ॥ तरति ॥ गोपुच्छाट्ठञ् ॥ नौद्व्यचष्ठन् ॥ चरति ॥ आकर्षात्ष्ठल् ॥
पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ श्वगणाट्ठञ्च ॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ आयु
धाच्छ च ॥ हरत्युत्संगादिभ्यः ॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ विभाषा विवधवीवधात् ॥ अण् कु
टिलिकायाः ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ त्रेर्मम्नित्यं ॥ १ ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥
संसृष्टे ॥ चूर्णादिनिः ॥ लवणाल्लुक् ॥ मुद्गादण् ॥ व्यंजनैरुपसिक्ते ॥ ओजःसहोंभ

प्रतिकंठार्थललामं च ॥ ३ ॥ धर्मं चरति ॥

सू०पा० २६ सावर्त्तते ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं ॥ परिमुखं च ॥ प्रयच्छति गर्ह्यं ॥ कुसीददशैकाद
शात्ष्ठन्ष्ठचौ ॥ उंछति ॥ रक्षति ॥ शब्ददर्दुरं करोति ॥ पक्षिमत्स्यमृगान्हंति ॥ परि
पंथं च तिष्ठति ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ आक्रंदाट्ठञ्च ॥ पदोत्तरप
दं गृह्णाति ॥ प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ समवायान्समवैति ॥ परिषदो ण्यः ॥ सेनाया वा ॥
संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ तस्य धर्म्यं ॥ अण्महिष्यादिभ्यः ॥ ऋतोञ् ॥ अवक्रयः ॥
तदस्य पण्यं ॥ लवणाट्ठञ् ॥ किसरादिभ्यः ष्ठन् ॥ शलालुनोन्यतरस्यां ॥ शिल्पं ॥ मडु
कझर्झरादण्यतरस्यां ॥ प्रहरणं ॥ परश्वधाट्ठञ्च ॥ शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ अस्ति २६
नास्तिदिष्टं मतिः ॥ ३ ॥ शीलं ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ कर्माध्ययने वृत्तं ॥ बह्वच्पूर्वपदा

ट्ठच् ॥ हितं भक्षाः ॥ तदस्मै दीयते नियुक्तं ॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ भक्तादण्यतरस्यां ॥ त
त्र नियुक्तः ॥ अगारांताट्ठन् ॥ अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ कठिनांतप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहर
ति ॥ निकटे वसति ॥ आवसथात्ष्ठल् ॥ प्राग्घिताद्यत् ॥ तद्वहति रथयुगप्रासंगं ॥ धुरो यड्ढ
कौ ॥ खः सर्वधुरात् ॥ एकधुराल्लुक् च ॥ शकटादण् ॥ ४ ॥ हलसीराट्ठक् ॥ संज्ञायां जन्याः ॥
विध्यत्यधनुषा ॥ धनगणं लब्धा ॥ अन्नाण्णः ॥ वशं गतः ॥ पदमस्मिन्दृश्यं ॥ मूलमस्याबर्हि ॥
संज्ञायां धेनुष्या ॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्य
तुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ छंदसो निर्मिते ॥
उरसोण् च ॥ हृदयस्य प्रियः ॥ बंधने चर्षौ ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ॥ तत्र साधुः ॥
प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ भक्ताण्णः ॥ ५ ॥ परिषदो ण्यः ॥ कथादिभ्यष्ठक् ॥ गुडादिभ्यष्ठञ् ॥

सू॰पा॰ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ सभाया यः ॥ ढश्छंदसि ॥ समानतीर्थे वासी ॥ समानोदरे शयित
२७ ओ चोदात्तः ॥ सोदराद्यः ॥ भवे छंदसि ॥ पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ वेशंतहिमवद्भ्यामण् ॥ स्रोतसो वि
भाषा ड्यड्ड्यौ ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ तुग्राद्घन् ॥ अग्राद्यत् ॥ घच्छौ च ॥ समुद्राभ्राद्घः ॥ ब
र्हिषि दत्तं ॥ दूतस्य भागकर्मणी ॥ ५ ॥ रक्षोयातूनां हननी ॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥
असुरस्य स्वं ॥ मायायामण् ॥ तद्वानासामुपधानो मंत्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ अश्विमा
नण् ॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ मधोर्ञ च ॥ ओजसोहनि यत्खौ ॥ वेशोय
शआदेर्भगाद्यल् ॥ खश्च ॥ पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ अद्भिः संस्कृतं ॥ सहस्रेण संमितौ घः ॥ मतौ
च ॥ सोममर्हति यः ॥ मये च ॥ मधोः ॥ वसोः समूहे च ॥ ७ ॥ नक्षत्राद्घः ॥ सर्वदेवात्तातिल् ॥ शिवश २७
मरिष्टस्य करे ॥ भावे च ॥ ८ ॥ ॥ प्राग्वहतेरपमित्यधर्मेशीलंहलपरिषदोरक्षोनक्षत्राच्चत्वारि ॥ इति

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ चतुर्थोध्यायः समाप्तः ॥ प्राक्क्रीताच्छः ॥ उगवादिभ्यो यत् ॥ कंब
लाच्च संज्ञायां ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ तस्मै हितं ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ खलयवमाषतिल
वृषब्रह्मणश्च ॥ अजाविभ्यां थ्यन् ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां णढ
ञौ ॥ माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ ऋषभोपानहो
र्ञ्यः ॥ चर्मणोञ् ॥ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ परिखाया ढञ् ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ॥ आर्हादगो
पुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥ ३ ॥ शताच्च ठन्यतावशते ॥ संख्याया
अतिशदंतायाः कन् ॥ वतोरिड्वा ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायां ॥ कंसाट्टिठन् ॥ शूर्पादञ ३
न्यतरस्यां ॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां ॥ विभा

सू० पा० कार्षापणसहस्राभ्यां ॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ बिस्ताच्च ॥ विंशतिकात्खः ॥ खार्या ईकन् ॥ पणपा
२८ दमाषशताद्यत् ॥ शाणाद्वा ॥ द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ तेनक्रीतं ॥ तस्यनिमित्तंसंयोगोत्पातौ ॥ गोद्व
यचोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ पुत्राच्छच ॥ २ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ तस्येश्वरः ॥ तत्र
भ्यां विदितइतिच ॥ लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ तस्यवापः ॥ पात्रात्ष्ठन् ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा ल्को
दीयते ॥ पूरणार्धाट्ठन् ॥ भागाद्यच्च ॥ तद्धरतिवहत्यावहतिभाराद्वंशादिभ्यः ॥ वस्नद्रव्याभ्यांठ
न्कनौ ॥ संभवत्यवहरतिपचति ॥ आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्यां ॥ द्विगोष्ठंश्च ॥ कुलिजा
पं. ल्लुक्खौच ॥ सोस्यांशवस्नभृतयः ॥ तदस्यपरिमाणं ॥ संख्यायाःसंज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ पंक्ति मा २८
विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्ततिअशीतिनवतिशतं ॥ पंचद्दशतौवर्गेवा ॥ ३ ॥ ॥

सप्तनोञ्छंदसि ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणेसंज्ञायांडण् ॥ तदर्हति ॥ छेदादिभ्योनित्यं ॥ शीर्षच्छेदाद्य
च्च ॥ दंडादिभ्योयः ॥ छंदसिच ॥ पात्राद्घंश्च ॥ कडंकरदक्षिणाच्छच ॥ स्थालीबिलात् ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां ग
घखञौ ॥ पारायणतुरायणचांद्रायणंवर्तयति ॥ संशयमापन्नः ॥ योजनंगच्छति ॥ पथःष्कन् ॥
पंथोणनित्यं ॥ उत्तरपथेनाहृतंच ॥ कालात् ॥ तेननिर्वृत्तं ॥ तमधीष्टोभृतोभूतोभावी ॥ ४ ॥ मासा
द्वयसियत्खञौ ॥ द्विगोर्यप् ॥ षण्मासाण्ण्यच्च ॥ अवयसिठंश्च ॥ समायाःखः ॥ द्विगोर्वा ॥ रात्र्य
हःसंवत्सराच्च ॥ वर्षाल्लुक्च ॥ चित्तवतिनित्यं ॥ षष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यंते ॥ वत्सरांताच्छश्छंद
सि ॥ संपरिपूर्वात्खच ॥ तेनपरिजय्यलभ्यकार्यसुकरं ॥ तदस्यब्रह्मचर्यं ॥ तस्यचदक्षिणाय
ज्ञाख्येभ्यः ॥ तत्रचदीयतेकार्यंभववत् ॥ व्युष्टादिभ्योण् ॥ तेनयथाकथाचहस्ताभ्यांणय
तौ ॥ संपादिनि ॥ कर्मवेषाद्यत् ॥ ५ ॥ तस्मैप्रभवतिसंतापादिभ्यः ॥ योगाद्यच्च ॥ कर्मणउकञ् ॥

सू० पा० समवेतस्तस्य प्राप्तं ॥ ऋतोरण् ॥ छंदसि घस् ॥ कालाद्यत् ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रयोजनं ॥ विशाखाषाढा
२९ दणमंथदंडयोः ॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ऐकागारिकट् चौरे ॥ आकालिकड ष
ाद्यंतवचने ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ तत्र तस्येव ॥ तदर्हं ॥ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे ॥ तस्य
भावस्त्वतलौ ॥ आ च त्वात् ॥ नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्चतुरसंगतलवणवटयुधकतरस
लसेभ्यः ॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
च ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ सख्युर्यः ॥ कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ प्राणभृ
ज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ हायनांतयुवादिभ्योऽण् ॥ इगंताच्च लघुपूर्वात् ॥ योपधाद्गुरू २९
पोत्तमाद्वुञ् ॥ द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ होत्राभ्यश्छः ॥

ब्र। भ्रै ब्र्वा

ब्रह्मणस्त्वः ॥ प्राक्क्रीताच्छत्वात्सर्वभूमिसहतेनौभासंतरैमेन नञ्जोडत्र ॥ ॥ इति पंचमोध्यायस्य प्रथ
मः पादः ॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ विभाषा तिलमाषो
माभंगाणुभ्यः ॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ तत्सर्वादेः पथ्यंग
कर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति ॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ परोवरप
रंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ अवारपारात्यंतानुकामं गामी ॥ समांसमां विजायते ॥ अद्यश्वीनावष्ट
ब्धे ॥ आगवीनः ॥ अनुग्वलंगामी ॥ अध्वनो यत्खौ ॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥
अश्वस्यैकाहगमः ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ १ ॥ व्रातेन जीवति ॥ साप्तपदीनं ॥ हैयंग सख्यं।
वीनं संज्ञायां ॥ तस्य पाकमूले पील्वादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ पक्षात्तिः ॥ तेन वित्तश्चुंचुप्चणपौ ॥

कर्णा

सू॰ पा॰ ३० विनञ्भ्यांनानाञौनसह॥ वेःशालच्छंकटचौ॥ संप्रोदश्चकटच्॥ अवात्कुटारच्च॥ नतेनासिकायाः
संज्ञायांटीटञ्नाटज्भ्रटचः॥ नेर्बिडज्बिरीसचौ॥ इनच्पिटच्चिक चिच॥ उपाधिभ्यांत्यकन्नासंन्ना
रूढयोः॥ कर्मणिघटोठच्॥ तदस्यसंजातंतारकादिभ्यइतच्॥ प्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥
पुरुषहस्तिभ्यामण्च॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणेवतुप्॥ किमिदंभ्यांवोघः॥ २॥ किमःसंख्याप
रिमाणेडतिच॥ संख्यायाअवयवेतयप्॥ द्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा॥ उभादुदात्तोनित्यं॥ तद
स्मिन्नधिकमितिदशांताड्डः॥ शदंतविंशतेश्च॥ संख्यायागुणस्यनिमानेमयट्॥ तस्य
पूरणेडट्॥ नांतादसंख्यादेर्मट्॥ थट्चछंदसि॥ षट्कतिकतिपयचतुरांथुक्॥ बहुपूगगण ३०
संघस्यतिथुक्॥ वतोरिथुक्॥ द्वेस्तीयः॥ त्रेःसंप्रसारणंच॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां॥

निःसंशतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ मतौछः सूक्तसाम्नोः॥ अध्यायानुवाकयो
र्लुक्॥ २॥ विमुक्तादिभ्योऽण्॥ गोषदादिभ्योवुन्॥ तत्रकुशलःपथः॥ आकर्षादिभ्यःकन्॥ धनहि
रण्यात्कामे॥ स्वांगेभ्यःप्रसिते॥ उदराट्ठगाद्यूने॥ सस्येनपरिजातः॥ अंशंहारी॥ तंत्रादचिराप
हृते॥ ब्राह्मणकोष्णिकेसंज्ञायां॥ [illegible] शीतोष्णाभ्यांकारिणि॥ अधिकं॥ अनुकाभि
काभीकःकमिता॥ पार्श्वेनान्विच्छति॥ अयःशूलदंडाजिनाभ्यांठक्ठञौ॥ तावतिथंग्रहणमितिलुग्वा अिना
॥ सएषांग्रामणीः॥ शृंखलमस्यबंधनंकरभे॥ उत्कउन्मनाः॥ कालप्रयोजनाद्रोगे॥ तदस्मिन्नन्नं ४
प्रायेसंज्ञायां॥ कुल्माषादञ्॥ श्रोत्रियंश्छंदोधीते॥ श्राद्धमनेनभुक्तमिनिठनौ॥ पूर्वादिनिः॥ स
पूर्वाच्च॥ इष्टादिभ्यश्च॥ छंदसिपरिपंथिपरिपरिणौपर्यवस्थातरि॥ अनुपद्यन्वेष्टा॥ साक्षाद्द्रष्टरि

सू०पा०

३१ संज्ञायां॥ क्षेत्रियच्परक्षेत्रेचिकित्स्यः॥ इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमितिवा॥
तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप्॥ रसादिभ्यश्च॥ प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्यां॥ सिध्मादिभ्यश्च॥ वत्सां
साभ्यांकामबले॥ फेनादिलच॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यःशनेलचः॥ ५॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्ति
भ्योणः॥ तपःसहस्राभ्यांविनीनी॥ अण्च॥ सिकताशर्कराभ्यांच॥ देशेलुबिलचौच॥ दंतउन्नत
उरच्॥ ऊषशुषिमुष्कमधोरः॥ द्युद्रुभ्यांमः॥ केशाद्वोन्यतरस्यां॥ गांड्यजगात्संज्ञायां॥ कांडांडा
दीरंनीरचौ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदोवलच्॥ दंतशिखात्संज्ञायां॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्वि
न्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः॥ अतइनिठनौ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च॥ तुंदादिभ्यइलच्च॥ एकगोपूर्वा ३१
ठञ्नित्यं॥ शतसहस्रांताच्चनिष्कात्॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ ६॥ असमायामेधास्रजोविनिः॥

बहुलंछंदसि॥ ऊर्णायायुस्॥ वाचोग्मिनिः॥ आलजाटचौबहुभाषिणि॥ स्वामिन्नैश्वर्ये॥ अर्शआदिभ्यो
तै अच्॥ द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः॥ वातातीसाराभ्यांकुक्च॥ वयसिपूरणात्॥ सुखादिभ्यश्च॥
८ धर्मशीलवर्णांताच्च॥ हस्ताज्जातौ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि॥ पुष्करादिभ्योदेशे॥ बलादिभ्योमतु
बन्यतरस्यां॥ संज्ञायांमन्माभ्यां॥ कंशंभ्यांबभयुस्तितुतयसः॥ तुंदिवलिवटेर्भः॥ अहंशुभमोर्यु
(७॥ स्॥ भान्यानांव्रातेनकिमोविमुक्तादिभ्यःकालप्रज्ञास्मायामेधाविन्नाप्तिः॥ ॥इतिपंचमाध्या
यस्यद्वितीयःपादः॥ प्राग्दिशोविभक्तिः॥ किंसर्वनामबहुभ्योद्व्यादिभ्यः॥ इदमइश्॥ एतेतौ
रथोः॥ एतदोन्॥ सर्वस्यसोन्यतरस्यांदि॥ पंचम्यास्तसिल्॥ तसेश्च॥ पर्यभिभ्यांच॥ सप्तम्या
स्त्रल्॥ इदमोहः॥ किमोत्॥ वाहचछंदसि॥ इतराभ्योपिदृश्यंते॥ सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदा॥

सू०पा० इदमो र्हिल् ॥ अधुना ॥ दानींच ॥ तदोदाच ॥ तयोर्दार्हिलौचछंदसि ॥ १ ॥ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यां ॥
३२ सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥
प्रकारवचनेथाल् ॥ इदमस्थमुः ॥ किमश्च ॥ थाहेतौचछंदसि ॥ दिक्शब्देभ्यःसप्तमीपंचमीप्र
थमाभ्योदिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ विभाषापरावराभ्यां ॥ अंचेर्लुक् ॥ उ
पर्युपरिष्टात् ॥ पश्चात् ॥ पश्चपश्चाचछंदसि ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ एनबन्यतरस्यामदूरेपं
चम्याः ॥ दक्षिणादाच् ॥ आहिचदूरे ॥ उत्तराच्च ॥ पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषां ॥ अस्ताति
च ॥ २ ॥ विभाषावरस्य ॥ संख्यायाविधार्थेधा ॥ अधिकरणविचालेच ॥ एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्यां
॥ द्वित्र्योश्चधमुञ् ॥ एधाच्च ॥ याप्येपाशप् ॥ पूरणाद्भागेतीयादन् ॥ प्रागेकादशभ्योछंदसि ॥ ३२

६८

षष्ठाष्टमाभ्यांञच ॥ मानपश्वंगयोःकन्लुकौच ॥ एकादाकिनिच्चासहाये ॥ भूतपूर्वेचरट् ॥ षष्ठ्यारूप्य
च ॥ अतिशायनेतमबिष्ठनौ ॥ तिङश्च ॥ द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ ॥ अजादीगुणवचना
देव ॥ तुश्छंदसि ॥ प्रशस्यस्यश्रः ॥ ज्य ॥ ज्यच ॥ वृद्धस्यच ॥ अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ युवाल्पयोःकन
न्यतरस्यां ॥ विन्मतोर्लुक् ॥ प्रशंसायांरूपप् ॥ ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ विभाषासुपोबहुच्पु
रस्तात्तु ॥ प्रकारवचनेजातीयर् ॥ प्रागिवात्कः ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ॥ कस्यचदः ॥ अज्ञा
ते ॥ कुत्सिते ॥ संज्ञायांकन् ॥ कुटीशमीशुंडाभ्योरः ॥ कुत्वाडुपच् ॥ कासूगोणीभ्यांष्टरच् ॥ वत्सोक्षा
श्वर्षभेभ्यश्चतनुत्वे ॥ किंयत्तदोर्निर्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच् ॥ वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमच् ॥
एकाच्चप्राचां ॥ अवक्षेपणेकन् ॥ इवेप्रतिकृतौ ॥ संज्ञायांच ॥ लुंमनुष्ये ॥ जीविकार्थेचापण्ये ॥ देवप
थादिभ्यश्च ॥ ५ ॥ वस्तेर्ढञ् ॥ शिलायाढः ॥ शाखादिभ्योयः ॥ द्रव्यंचभव्ये ॥ कुशाग्राच्छः ॥ समा
+ ४ ॥ अनुकंपायाम ॥ नीतौचतद्युक्तात ॥ बह्वचोमनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ घनिलचौच ॥ प्राचामुपादेरडज्वुचौच ॥
॥ ५ ॥ जातिनाम्नःकन् ॥ ४ ॥ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ठाजादावूर्ध्वंद्वितीयादचः ॥ शेवलसुपरिविशाल
वरुणार्यमादीनांतृतीयात् ॥ अल्पे ॥ ह्रस्वे ॥ संज्ञायांकन् ॥

साच्चतद्विषयात् ॥ शर्करादिभ्योऽण् ॥ अंगुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ एकशालायाष्ठजन्यतरस्यां ॥ कर्कलोहिता
दीकक् ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसि ॥ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ व्रातच्फञोरस्त्रियां ॥ आयु
धजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ वृकाट्टेण्यण् ॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥
पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ॥ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणोयञ् ॥
ञ्यादयस्तद्राजाः ॥ ३ ॥ प्राग्दिशोन वतनेविभाषाज्यच ज्ञातिनाम्नो वस्तेरेकोनविंशतिः ॥ इति पं
चमोध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ दंडव्यवसर्गयो ३३
श्च ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ अनत्यंतगतौ क्तात् ॥ न सामिवचने ॥ बृहत्या आच्छादने ॥
अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियां ॥ जात्यंताच्छबंधुनि ॥

स्थानांताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ अमु च च्छंदसि ॥ अ
नुगादिनष्ठक् ॥ णचः स्त्रियामञ् ॥ अणिनुणः ॥ विसारिणो मत्स्ये ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिग
णने कृत्वसुच् ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ एकस्य सकृच्च ॥ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ १ ॥ तत्प्र
कृतवचने मयट् ॥ समूहवच्च बहुषु ॥ अनंतावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ देवतांतात्तादर्थ्ये यत् ॥ पा
दार्घाभ्यां च ॥ अतिथेर्ञ्यः ॥ देवात्तल् ॥ अवेः कः ॥ यावादिभ्यः कन् ॥ लोहितान्मणौ ॥ वर्णेचा
नित्ये ॥ रक्ते ॥ कालाच्च ॥ विनयादिभ्यष्ठक् ॥ वाचो व्याहृतार्थायां ॥ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ओष
धेरजातौ ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ मृदस्तिकन् ॥ सस्नौ प्रशंसायां ॥ २ ॥ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ
च छंदसि ॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां ॥ प्रतियोगे
पंचम्यास्तसिः ॥ अपादाने चाहीयरुहोः ॥ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥

१ द्वितीयासप्तम्यो

सू॰पा॰ हीयमानपापयोगाच्च ॥ षष्ठ्या व्याश्रये ॥ रोगाच्चापनयने ॥ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त
२४ रिच्विः ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ अभिविधौ संपदा च ॥ त
दधीनवचने ॥ देये त्रा च ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो बहुलं ॥ अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धा
दनितौ डाच् ॥ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ समयाच्च यापनायां
॥ २ ॥ सपत्त्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ दुःखात्प्रातिलो
म्ये ॥ शूलात्पाके ॥ सत्यादशपथे ॥ मद्रात्परिवापणे ॥ समासान्ताः ॥ न पूजनात् ॥ किमः क्षेपे ॥
नञस्तत्पुरुषात् ॥ पथो विभाषा ॥ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥
अन्प्रसन्नवपूर्वात्सामलोम्नः ॥ अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुह २४

६८

र्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयस
पुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां
वर्चसः ॥ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ३ ॥ अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ प्र
तेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ अनुगवमायामे ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ उपसर्गादध्वनः ॥ न
पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः ॥ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥ न
संख्यादेः समाहारे ॥ उत्तमैकाभ्यां च ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ गोरतद्धितलुकि ॥ अग्रा
ख्यायामुरसः ॥ [illegible] ॥ अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ अतेः
शुनः ॥ उपमानादप्राणिषु ॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ नावो द्विगोः ॥ अर्धाच्च ॥ ४ ॥ खार्याः

६९

सू॰ पा॰
२५

प्राचां ॥ द्वित्रिभ्यामंजलेः ॥ अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसि ॥ ब्रह्मणो जानपदाख्यायां ॥
कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां ॥ द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहारे ॥ [illegible]

[illegible]

२५

७०

[illegible]

[illegible] ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ अनश्च ॥ नपुंसकादन्यतरस्यां ॥ नदीपौर्णमास्याग्रहाय
णीभ्यः ॥ झयः ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् ॥ अंगुलेर्दारुणि ॥ द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्नः ॥ अप्पूरणीप्र
माण्योः ॥ अंतर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ अंज्ञा नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ उपसर्गाच्च ॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारि
कुक्षचतुरश्रेणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ ६ ॥ नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्यां ॥ नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ॥ बहु
प्रजाश्छंदसि ॥ धर्मादनिच्केवलात् ॥ जंभा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ इच्कर्मव्य

७१

तिहारे ॥ द्विदंड्यादिभ्यश्च ॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ ऊधसोनङ् ॥ धनुषश्च ॥ वा
संज्ञायां ॥ जायाया निङ् ॥ गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ अल्पाख्यायां ॥ उपमानाच्च ॥ पाद
स्य लोपोहस्त्यादिभ्यः ॥ कुंभपदीषु च ॥ संख्यासुपूर्वस्य ॥ ७ ॥ वयसि दंतस्य दतृ ॥ छंदसि च ॥
स्त्रियां संज्ञायां ॥ विभाषा श्यावारोकाभ्यां ॥ अग्रांतशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ ककुदस्या
वस्थायां लोपः ॥ त्रिककुत्पर्वते ॥ उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ पूर्णाद्विभाषा ॥ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्र
योः ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ इनः स्त्रियां ॥ नद्यृतश्च ॥ शेषाद्विभाषा ॥ न संज्ञायां ॥ ईयसश्च ॥
वंदिते भ्रातुः ॥ ऋतश्छंदसि ॥ नाडीतंत्र्योः स्वांगे ॥ निष्प्रवाणिश्च ॥ ८ ॥ ॥ पादशतस्य त
त प्रकृत वा रक संपत्रा वबरवा वनिज्ञ यापास विंशति ॥ ॥ इति पंचमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति पंचमोध्यायः समाप्तः ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ अजादेर्द्वितीयस्य ॥ नंद्राः संयोगादयः ॥ पूर्वोभ्या
सः ॥ उभे अभ्यस्तं ॥ जक्षित्यादयः षट् ॥ तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्य ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ लिटि
धातोरनभ्यासस्य ॥ सन्यङोः ॥ श्लौ ॥ चङि ॥ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्यो
स्तत्पुरुषे ॥ बंधुनि बहुव्रीहौ ॥ वचिस्वपियजादीनां किति ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्च
तिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषां ॥ स्वापेश्चङि ॥ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥
न वशः ॥ १ ॥ ॥ चायः की ॥ स्फायः स्फी निष्ठायां ॥ स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ प्रते
श्च ॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य ॥ शृतं पाके ॥ प्यायः पी ॥ लिड्यङोश्च ॥ विभाषा श्वेः ॥ णौ च संश्चङोः ॥
ह्वः संप्रसारणं ॥ अभ्यस्तस्य च ॥ बहुलं छंदसि ॥ चायः की ॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चि
शुषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणं ॥ लिटि वयो यः ॥

सू०पा० बश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ वेञः ॥ २ ॥ ल्यपि च ॥ ग्रश्च ॥ व्यश्च ॥ विभाषा परेः ॥ आदेच उ
३७ पदेशेऽशिति ॥ नव्यो लिटि ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ क्रीङ्जीनां ॥ सिध्यतेरपारलौकि णौ।
के ॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ विभाषा लीयतेः ॥ खिदेश्छंदसि ॥ अपगुरो णमुलि ॥
चिस्फुरोर्णौ ॥ प्रजने वीयतेः ॥ बिभेतेर्हेतुभये ॥ नित्यं स्मयतेः ॥ सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥
अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यां ॥ शीर्षंश्छंदसि ॥ ३ ॥ ये च तद्धिते ॥ अचि शीर्षः ॥ पद्दन्नो
स्मत्र मास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ धात्वादेः षः सः ॥ णो नः ॥ लोपो
व्योर्वलि ॥ वेरपृक्तस्य ॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ शेश्छंदसि
बहुलं ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ संहितायां ॥ छे च ॥ आङ्माङोश्च ॥ दीर्घात् ॥ पदान्ताद्वा ॥ ३७
इको यणचि ॥ एचोऽयवायावः ॥ वान्तो यि प्रत्यये ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ४ ॥ ॥
क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ क्रय्यस्तदर्थे ॥ भय्यप्रवय्ये च छंदसि ॥ एकः पू

र्वपरयोः । अंतादिवच्च । षत्वतुकोरसिद्धः । आद्गुणः । वृद्धिरेचि । एत्येधत्यूठ्सु । आटश्च । उपसर्गादृति धा
तौ । वा सुप्यापिशलेः । औतोऽम्शसोः । एङि पररूपं । ओमाङोश्च । उस्यपदान्तात् । अतो गुणे । अव्य
क्तानुकरणस्यात इतौ । नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा । नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ ५ ॥ अकः सवर्णे दीर्घः । प्रथ
मयोः पूर्वसवर्णः । तस्माच्छसो नः पुंसि । नादिचि । दीर्घाज्जसि च । वा छंदसि । अमि पूर्वः । संप्रसा
रणाच्च ॥ एङः पदान्तादति । ङसिङसोश्च । ऋत उत् । ख्यत्यात्परस्य । अतो रोरप्लुते । हशि च । प्रकृत्यां प्लुताद
तःपादमव्यपरे । अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च । यजुष्युरः । आपोजुषाणोवृष्णो
वर्षिष्ठेंबेंबालेंबिकेपूर्वे । अंग इत्यादौ च । अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । अवपथासि च । सर्वत्र विभाषा
गोः । अवङ् स्फोटायनस्य । इंद्रे च नित्यं । प्लुतप्रगृह्या अचि । आङोऽनुनासिकश्छंदसि । इकोऽसवर्णे
शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ऋत्यकः । अप्लुतवदुपस्थिते । ई३ चाक्रवर्मणस्य । दिव उत् । एतत्तदोः सुलोपोऽको

संपरिभ्यांकरोतौभूषणे॥

स्व॰पा॰ रतत्समासेहलि। स्यश्छंदसिबहुलं। सोचिलोपेचेत्पादपूरणं। सुट्कात्पूर्वः। अडभ्यासव्यवायेपि। संप
३४ रिभ्यांकरोतौभूषणे। समवायेच। उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु। किरतौलवने।।७।। हिंसायां
प्रतेश्च। अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने। कुस्तुंबुरूणिजातिः। अपरस्पराः क्रियासातत्ये। गोष्पदंसे
विताऽसेवितप्रमाणेषु। आस्पदंप्रतिष्ठायां। आश्चर्यमनित्ये। वर्चस्केवस्करः। अपस्करोरथांगं। वि
ष्किरःशकुनिर्विकिरोवा॥ ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदेमंत्रे। प्रतिष्कशश्चकशेः। प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी।
मस्करमस्करिणौवेणुपरिव्राजकयोः। कास्तीराजस्तुंदेनगरे। कारस्करोवृक्षः। पारस्करप्रभृती
निचसंज्ञायां। अनुदात्तंपदमेकवर्जं। कर्षात्वतोघञोंतउदात्तः। उंछादीनांच।।८।। अनुदात्तस्य
चयत्रोदात्तलोपः। धातोः। चितः। तद्धितस्य। कितः। तिसृभ्योजसः। चतुरःशसि। सावेकाचस्तृती
यादिर्विभक्तिः। अंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे। अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानं। ऊ ३४

७६

ऊ३ ङिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः। अष्टनोदीर्घात्। शतुरनुमोनद्यजादी। उदात्तयणोहल्पूर्वात्। नोङ्धात्वोः।
ह्रस्वनुड्भ्यांमतुप्। नामन्यतरस्यां। ङ्याश्छंदसिबहुलं। षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिः। झल्युपोत्तमं।।९।। वि
भाषाभाषायां। नगोश्वन्साववर्णराडंकुङ्कृद्भ्यः। दिवोझल्। नृचान्यतरस्यां। तित्स्वरितं। तास्यनुदा
त्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः। आदिःसिचोन्यतरस्यां। स्वपादिर्हिंसामच्य
निटि। अभ्यस्तानामादिः। अनुदात्तेच। सर्वस्यसुपि। भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरांप्रत्यया
त्पूर्वंपिति। लिति। आदिर्णमुल्यन्यतरस्यां। अचःकर्तृयकि। थलिचसेटीडंतोवा। ञ्नित्यादिर्नित्यं।
आमंत्रितस्यच। पथिमथोःसर्वनामस्थाने। अंतश्चतवैयुगपत्।।१०।। क्षयोनिवासे। जयःकरणं।
वृषादीनांच। संज्ञायामुपमानं। निष्ठाचद्व्यजनात्। शुष्कधृष्टौ। आशितःकर्ता। रिक्तेविभाषा। जुष्टा
र्पितेचछंदसि। नित्यंमंत्रे। युष्मदस्मदोर्ङसि। ङयिच। यतोनावः। ईडवंदवृशंसदुहांण्यतः। विभा

७७

स॰पा॰ षावेण्विंधानयोः। त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानां। उपोत्तमं रिति। चङ्यन्यतरस्यां। मतोः पूर्वमात्सं
३५ ज्ञायां स्त्रियां। अंतोऽवत्याः॥१९॥ ईवत्याः। चौ। समासस्य। ३ एकाचश्चाचोऽल्पपिचयेचस्वय्याकोव
पथ्यासि हिंसायामनुदात्तस्य च विभाषाक्षयईवत्याश्चीणि॥ ॥इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः।
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः। वर्णो व
र्णेष्वनेते। गाधलवणयोः प्रमाणे। दायाद्यं दायादे। प्रतिबंधि चिरकृच्छ्रयोः। पदेऽपदेशे। निवाते
वातत्राणे। शारदेऽनार्तवे। अध्वर्युकषाययोर्जातौ। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये। द्विगौ प्रमाणे।
गंतव्यपण्यं वाणिजे। मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके। सुखप्रिययोर्हिते। प्रीतौ च। स्वं स्वामिनि। प
त्यावैश्वर्ये। न भूवाक्चिद्दिधिषु। वा भुवनं॥१॥ आशंकाबाधनेदीयःसु संभावने। पूर्वे भूतपूर्वे। स राम
विधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये। विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु। श्रज्यावमकन्पापव ३५

त्सु भावे कर्मधारये। कुमारश्च। आदिः प्रत्येनसि। पूगेष्वन्यतरस्यां। इगंतकालकपालभगालशरावे
षु द्विगौ। बह्वन्यतरस्यां। दिष्टिवितस्त्योश्च। सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबंधेष्वकालात्। परिप्रत्युपापा वर्ज्य
मानाहोरात्रावयवेषु। राजन्यबहुवचनद्वंद्वेंधकवृष्णिषु। संख्या। आचार्योपसर्जनश्चांतेवासी। कार्त
कौजपादयश्च। महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु। क्षुल्लक
श्च वैश्वदेवे। उष्ट्रः सादिवाम्योः॥२॥ गौः सादसादिसारथिषु। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्ली
लदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकंबलो दासीभाराणां च। चतुर्थी तदर्थे। अर्थे। क्ते च। कर्म
धारयेऽनिष्ठा। अहीने द्वितीया। तृतीया कर्मणि। गतिरनंतरः। तादौ च निति कृत्यतौ। तवै चांतश्च यु
गपत्। अनिगंतोऽञ्चतौ वप्रत्यये। न्यधी च। ईषदन्यतरस्यां। हिरण्यपरिमाणं धने। प्रथमोऽचिरोपसं
पन्ने। कतरकतमौ कर्मधारये। आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः। राजा च। षष्ठी प्रत्येनसि ॥३॥ क्ते नित्या

स्व·पा· र्थे। ग्रामः शिल्पिनि। राजा च प्रशंसायां। आदिरुदात्तः। सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे। युक्ते च। विभाषा
३९ ध्यक्षे। पापं च शिल्पिनि। गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे। अंगानि मैरेये। भक्ताख्यास्तदर्थेषु। गो
बिडालसिंहसैंधवेषूपमाने। अके जीविकार्थे। प्राचां क्रीडायां। अणि नियुक्ते। शिल्पिनि चाकृञः।
संज्ञायां च। गोतंतियवं पाले। णिनि। उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ४ ॥ युक्तारोह्यादयश्च। दीर्घका
शतुषभ्राष्ट्रवटं जे। अंत्यात्पूर्वं बह्वचः। ग्रामेऽनिवसंतः। घोषादिषु च। छात्र्यादयः शालायां। प्रस्थे
वृद्धमकर्क्यादीनां। मालादीनां च। अमहन्नवं नगरेऽनुदीचां। अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्। न भूता
धिकसंजीवमद्राश्मकज्जलं। अंतः। सर्वं गुणकार्त्स्न्ये। संज्ञायां गिरिनिकाययोः। कुमार्यां वयसि।
उदकेऽकेवले। द्विगौ क्रतौ। सभायां नपुंसके। पुरे प्राचां। अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ ५ ॥ न हास्तिनफलक राम
मार्देयाः। कुसूलकूपकुंभशालं बिले। दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु। आचार्योपसर्ज १९

६०

न श्चांतेवासिनि। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां। उदराश्वेषुषु। क्षेपे। नदी बंधुनि। नि
ष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां। उत्तरपदादिः। कर्णो वर्णलक्षणात्। संज्ञौपम्ययोश्च। कंठपृष्ठग्रीवाजं
घं च। शृंगमवस्थायां च। नञो जरमरमित्रमृताः। सोर्मनसी अलोमोषसी। क्रत्वादयश्च। आद्युदा
त्तं द्व्यच् छंदसि। वीरवीर्यौ च ॥ ६ ॥ कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे। कंसमंथशूर्प
पाय्यकांडं द्विगौ। तत्पुरुषे शालायां नपुंसके। कंथा च। आदिश्चिहणादीनां। चेलखेटकटुककां
डं गर्हायां। चीरमुपमानं। पललसूपशाकं मिश्रे। कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायां। अकर्मधारये रा
ज्यं। वर्ग्यादयश्च। पुत्रः पुम्भ्यः। नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः। चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः।
षट् च कांडादीनि। कुंडं वनं। प्रकृत्या भगालं। शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्। गतिकारकोपपदा
त्कृत्। उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ ७ ॥ देवताद्वंद्वे च। नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमंथि

7

स॰ पा॰ षु। अंतः। थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां। सूपमानात्क्तः। संज्ञायामनाचितादीनां। प्रवृद्धादीनां च। कार
४२ कात्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि। इत्थंभूतेन कृतमिति च। अनो भावकर्मवचनः। मन्क्तिन्व्याख्यानशय
नासनस्थानयाजकादिक्रीताः। सप्तम्याः पुण्यं। ऊनार्थकलहं तृतीयायाः। मिश्रं चानुपसर्गम
संधौ। नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः। ययतोश्चातदर्थे। अच्कावशक्तौ।
आक्रोशे च। संज्ञायां। कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च॥ १॥ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु। बहुव्रीहा
विदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने। संख्यायाः स्तनः। विभाषा छंदसि। संज्ञायां मित्रा
जिनयोः। व्यवायिनोंतरं। मुखं स्वांगं। नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः। निष्ठो
पमानादन्यतरस्यां। जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः। वा जाते। न राम
न्सुभ्यां। कपि पूर्वं। ह्रस्वांतेंत्यात्पूर्वं। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। न गुणादयोवयवाः। उपसर्गात्स्वां ४२

82

गं ध्रुवमपर्शु। वनं समासे। अंतः। अंतश्च॥ २॥ न निविभ्यां। परेरभितोभाविमंडलं। प्रादस्वांगं संज्ञा
यां। निरुदकादीनि च। अभेर्मुखं। अपाच्च। स्फिगपूतवीणांजोध्वकुक्षिसीरनामनाम च। अधेरुप
रिस्थं। अनोरप्रधानकनीयसी। पुरुषश्चान्वादिष्टः। अतेरकृत्पदे। नेरनिधाने। प्रतेरंश्वादयस्तत्पु
रुषे। उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः। सोरवक्षेपणे। विभाषोत्पुच्छे। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ।
सक्थं चाक्रांतात्। परादिश्छंदसि बहुलं॥ ३॥ बहुव्रीहावाशंकांगोः कैयुक्तानेहाक्लिन चल्दे
वनाविभाषा नन्निर्व्येकान्नविंशतिः॥ ॥इति षष्ठस्याध्यायस्य सूत्रपाठे द्वितीयः पादः॥ ॥अं॥
अलुगुत्तरपदे। पंचम्याः स्तोकादिभ्यः। ओजः सहोंभस्तमस्तपसस्तृतीयायाः। मनसः संज्ञायां।
आज्ञायिनि च। आत्मनश्च पूरणे। वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः। परस्य च। हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञा
यां। कारनाम्नि च प्राचां हलादौ। मध्याद्गुरौ। अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे। बंधे च विभाषा। तत्पुरु

83

सू॰पा॰ षेहुलि बहुलं। प्रावृट्शरत्कालदिवां जे। विभाषा वर्षक्षरशरवरात्। घकालतनेषु कालनाम्नः। शयवासवा
३८ सिष्वकालात्। नेन्सिद्धबध्नातिषु च। स्थे च भाषायां॥३॥ षष्ठ्या आक्रोशे। पुत्रेन्यतरस्यां। ऋतो विद्यायो
निसंबंधेभ्यः। विभाषा स्वसृपत्योः। आनङ् ऋतो द्वंद्वे। देवताद्वंद्वे च। ईदग्नेः सोमवरुणयोः। इद्वृ
द्धौ। दिवो द्यावा। दिवसश्च पृथिव्यां। उषासोषसः। मातरपितरावुदीचां। पितरामातरा च छंदसि।
स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु। तसिलादिष्वाकृत्वसु
चः। क्यङ्मानिनोश्च। न कोपधायाः। संज्ञापूरण्योश्च। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे। स्वां
गाच्चेतोमानिनि॥४॥ जातेश्च। पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु। घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमत ६३
हतेषु ङ्योनेकाचो ह्रस्वः। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां। उगितश्च। आन्महतः समानाधिकरणजाती राम
ययोः। द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः। त्रेस्त्रयः। विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां। हृद ३८

यस्य हृल्लेखयदण्लासेषु॥ वा शोकष्यञ्रोगेषु। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु। पद्यत्यतदर्थे। हिमकाषि
हतिषु च। ऋचः शे। वा घोषमिश्रशब्देषु। उदकस्योदः संज्ञायां। पेषंवासवाहनधिषु च। एकहलादौ पू
रयितव्येन्यतरस्यां। मंथौदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च॥१॥ इको ह्रस्वोङ्यो गालवस्य।
एकतद्धिते च। ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं। त्वे च॥ इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु। खित्यन
व्ययस्य॥ अरुर्द्विषदजंतस्य मुम्॥ इचः एकाचोम्प्रत्ययवच्च। वाचंयमपुरंदरौ च। कारे सत्यागदस्य।
श्येनतिलस्य पाते ञे। रात्रेः कृति विभाषा। नलोपो नञः। तस्मान्नुडचि। नभ्राण्नपान्नवेदानासत्या
नमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या। एकादिश्चैकस्य चादुक्। नगोप्राणिष्वन्यतर
स्यां। सहस्य सः संज्ञायां। ग्रंथांताधिके च। द्वितीये चानुपाख्ये॥४॥ अव्ययीभावे चाकाले। वोपस
र्जनस्य। प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु। समानस्य छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु। ज्योतिर्जनपदरात्रिना

स.पा. भिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु।चरणेब्रह्मचारिणि।तीर्थेये।विभाषोदरे।दृग्दृश
३९ वतुषु।इदंकिमोरीश्की।आसर्वनाम्नः॥विष्वग्देवयोश्चटेरद्र्यंचतावप्रत्यये।समःसमि।तिरसस्ति
र्यलोपे।सहस्यसध्रिः।सधमादस्थयोश्छंदसि।द्व्यंतरुपसर्गेभ्योपईत्।ऊदनोर्देशे।अषष्ठ्यतृ
तीयास्थस्यान्यस्यदुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु।अर्थेविभाषा॥५॥कोःकत्तत्पुरु
षेचि।रथवदयोश्च।तृणेचजातौ।कापथ्यक्षयोः।ईषदर्थे।विभाषापुरुषे।कवंचोष्णे।पथिचछं
दसि।पृषोदरादीनियथोपदिष्टं।संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यांङौ॥ढ्रलोपेपूर्वस्य
दीर्घोणः।सहिवहोरोदवर्णस्य।साढ्यैसाढ्वासाढेतिनिगमे।संहितायां।कर्णेलक्षणस्याविष्टाष्ट
छिंन पंचमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य।नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषुक्वौ।वनगिर्योःसंज्ञायां राम
कोटरकिंशुलकादीनां।वले।मतौबह्वचोनजिरादीनां।शरादीनांच॥६॥इकोवहेपीलोः।उप ३९

सर्गस्यघञ्यमनुष्येबहुलं।इकःकाशे।दस्ति।अष्टनःसंज्ञायां।छंदसिच।चितेःकपि।विश्वस्यव
मित्रेचर्षौ सुराटोः।नरेसंज्ञायां।मंत्रेसोमाश्वेंद्रियविश्वदेव्यस्यमतौ।ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायां।ऋ
चितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां।इकःसुञि।द्व्यचोतस्तिङः।निपातस्यच।अन्येषामपिदृश्यते।
चौ।संप्रसारणस्य॥७॥१९॥अलुक्षष्ठ्याजातेरिकाव्यय।भावेकोःकर्तरिकाबहुलकानविरा
नि॥ ॥इतिषष्ठाध्यायस्यतृतीयःपादः॥अंगस्य।हलः।नामि।नतिसृचतसृ।छंदस्युभयथा।
नच।नोपधायाः।सर्वनामस्थानेचासंबुद्धौ।वापूर्वस्यनिगमे।सांतमहतःसंयोगस्य।अप्तृन्तृच्स्वसृ
नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां।इन्हन्पूषार्यम्णांशौ।सौच।अत्वसंतस्यचाधातोः।अनु
नासिकस्यक्विझलोःक्ङिति।अज्झनगमांसनि।तनोतेर्विभाषा।क्रमश्चक्त्वि।च्छ्वोःशूडनुनासि
केच।ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च॥१॥राल्लोपः।असिद्धवदत्राभात्।श्नान्नलोपः।अनि

सू॰पा॰ दिनांहलउपधायाः क्ङिति। दंशसंजस्वंजांशपि। रंजेश्च। घञिचभावकरणयोः। स्यदोजवे। अवोदैधौद्मप्र
५॰ श्रथहिमश्रथाः। नांचेःपूजायां। क्त्विस्कंदिस्यंदोः। जांतनशांविभाषा। भंजेश्चचिणि। शासइदङ्हलोः। शा
हौ। हंतेर्जः। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपोझलिक्ङिति। वाल्यपि। नक्ति
चिदीर्घश्च। गमःक्वौ। ॥२॥ विड्वनोरनुनासिकस्यात्। जनसनखनांसंझलोः। येविभाषा। तनोतेर्यकि।
सनःक्तिचिलोपश्चास्यान्यतरस्यां। आर्द्धधातुके। भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां। अतोलोपः। यस्यह
लः। क्यस्यविभाषा। णेरनिटि। निष्ठायांसेटि। जनितामंत्रे। शमितायज्ञे। अयामंताल्वाय्येत्न्विष्णुषु। ल्य
पिलघुपूर्वात्। विभाषापः। युप्लुवोर्दीर्घश्छंदसि। क्षियः। निष्ठायामण्यदर्थे ॥३॥ वाक्रोशदैन्ययोः।
स्यसिच्सीयुट्तासिषुभावकर्मणोरुपदेशेज्झनग्रहदृशांवाचिण्वदिट्च। दीङोयुडचिक्ङिति॥ आ राम
तोलोपइटिच। ईद्यति। घुमास्थागापाजहातिसांहलि। एर्लिङि। वान्यस्यसंयोगादेः। नल्यपि। मय ५॰

तेरिदन्यतरस्यां। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। आडजादीनां। छंदस्यपिदृश्यते। नमाङ्योगे। बहुलं
छंदस्यमाङ्योगेपि। इरयोरे। अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौ। अभ्यासस्यासवर्णे। स्त्रियाः। वा ६
म्शसोः ॥४॥ इणोयण्। एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य। ओः सुपि। वर्षाभ्वश्च। नभूसुधियोः। छंदस्यु
भयथा। हुश्नुवोःसार्वधातुके। भुवोवुग्लुङ्लिटोः। ऊदुपधायागोहः। दोषोणौ। वाचित्तविरा
गे॥ मितांह्रस्वः। चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्यां। खचिह्रस्वः। ह्लादोनिष्ठायां। छादेर्घेद्व्युपसर्गस्य। इ
स्मन्त्रन्क्विषुच। गमहनजनखनघसांलोपःक्ङित्यनङि। तनिपत्योश्छंदसि। घसिभसोर्हलिच
॥५॥ हुझल्भ्योहेर्धिः। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि। अङितश्च। चिणोलुक्। अतोहेः। उतश्चप्रत्यया
दसंयोगपूर्वात्। लोपश्चास्यान्यतरस्यांम्वोः। नित्यंकरोतेः। येच। अतउत्सार्वधातुके। श्नसोरल्लोपः।
श्नाभ्यस्तयोरातः। ईहल्यघोः। इद्दरिद्रस्य। [illegible] भियोन्यतरस्यां। जहातेश्च। आचहौ।

स्०प०
४१ लोपो यि॥ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि॥६॥ थलि च सेटि। तॄफलभज शोद
त्रपश्च। राधो हिंसायां। वा जॄभ्रमुत्रसां। फणां च सप्तानां। न शसददवादिगुणानां॥ अर्वणस्त्रसा
वनञः। मघवा बहुलं। भस्य। पादः पत्॥ वसोः संप्रसारणं। वाह ऊठ्॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते। अ
ल्लोपोऽनः। विभाषा ङिश्योः। न संयोगाद्वमंतात्। अचः। उदईत्। आतो
धातोः॥७॥ मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः। विंशतेर्डिति। टेः। नस्तद्धिते। अह्नष्टखोरेव। ओर्गुणः। ढे लो
पोऽकद्र्वाः। यस्येति च। सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः। हलस्तद्धितस्य। आपत्यस्य च तद्धि
तेऽनाति। क्यच्व्योश्च। बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्। तुरिष्ठेमेयःसु। टेः। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रा
णां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः। प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृंदारकाणां प्रस्थस्फवर्बं राम
हिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृंदाः। बहोर्लोपो भू च बहोः। इष्ठस्य यिट् च। ज्यादादीयसः॥८॥ र ऋतो हलादे ४१

र्लघोः। विभाषर्जोश्छंदसि। प्रकृत्यैकाच्॥ इनण्यनपत्ये। गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च। संयो
गादिश्च। अन्। ये चाभावकर्मणोः। आत्माध्वानौ खे। न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः। ब्राह्मोऽजातौ। कार्मस्ताच्छी सेव
ल्ये। औक्षमनपत्ये। दांडिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधै
वत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि। ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसि॥९॥ अं
गस्य। लोपो विड्वनोवीकोरोरणाहु झल्भ्यस्य लिव मंत्रे पुरकुनः पंचदश॥ ॥ इति षष्ठमाध्याय
स्य चतुर्थः पादः॥ ॥ओं॥ युवोरनाकौ। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां। झोन्तः।
अदभ्यस्तात्। आत्मनेपदेष्वनतः। शीङो रुट्। वेत्तेर्विभाषा। बहुलं छंदसि। अतो भिस ऐस्। बहुलं
छंदसि। नेदमदसोरकोः। टाङसिङसामिनात्स्याः। ङेर्यः। सर्वनाम्नः स्मै। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ। पूर्वा
दिभ्यो नवभ्यो वा। जसः शी। औङ आपः। नपुंसकाच्च। जश्शसोः शिः॥१॥ अष्टाभ्य औश्। षड्भ्यो लुक्।

सू·पा· स्वमोर्नपुंसकात्। अतोम्। अद्‌ड्डतरादिभ्यः पंचभ्यः। नेतराच्छंदसि। युष्मदस्मद्भ्यांङसोश्। ङेप्रथमयोर
४२ म्। शसोन। भ्यसोभ्यम्। पंचम्या अत्। एकवचनस्यच। साम आकं। आतऔणलः। तुह्योस्तातङाशिष्य
न्यतरस्यां। विदेः शतुर्वसुः। समासेनञ्पूर्वे क्त्वोल्यप्। क्त्वापिच्छंदसि। सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडा
ड्यायाजालः। अमोमश्॥२॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु। ध्वमोध्वात्। यजध्वैनमितिच। तस्यतात्। तप्तन
प्तनथनाश्च। इदंतोमसि। क्त्वोयक्। इष्ट्वीनमितिच। स्नात्व्यादयश्च। आज्जसेरसुक्। अश्वक्षीरवृषल
लवणानामात्मप्रीतौक्यचि। आमिसर्वनाम्नः सुट्। त्रेस्त्रयः। ह्रस्वनद्यापोनुट्। षट्चतुर्भ्यश्च। श्रीग्राम
ण्योश्छंदसि। गोःपादांते। इदितोनुम्धातोः। शेमुचादीनां। मस्जिनशोर्झलि॥३॥ रधिजभोरचि। ने
ड्यलिटिरधेः। रभेरशब्लिटोः। लभेश्च। आङोयि। उपात्प्रशंसायां। उपसर्गात्खल्घञोः। नसुदुर्भ्यांके राम
वलाभ्यां। विभाषाचिण्णमुलोः। उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोः। युजेरसमासे। नपुंसकस्यझलचः। ४२

१२

प
इकोचिविभक्तौ। तृतीयादिषुभाषितपुंस्कंपुंवद्गालवस्य। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। छं
दस्यपिदृश्यते। ईचद्विवचने। नाभ्यस्ताच्छतुः। वानपुंसकस्य। आच्छीनद्योर्नुम्॥४॥ शप्श्यनोर्नित्यं।
सावनडुहः। दृक्स्ववःस्वतवसांछंदसि। दिवऔत्। पथिमथ्यृभुक्षामात्। इतोत्सर्वनामस्थाने। थो
न्थः। भस्यटेर्लोपः। पुंसोसुङ्। गोतोणित्। णलुत्तमोवा। सख्युरसंबुद्धौ। अनङ्सौ। ऋदुशनस्पुरु
दंसोनेहसांच। तृज्वत्क्रोष्टुः। स्त्रियांच। विभाषातृतीयादिष्वचि। चतुरनडुहोरामुदात्तः। अम्संबुद्धौ।
ॠतइद्धातोः॥५॥ उपधायाश्च। उदोष्ठ्यपूर्वस्य। बहुलंछंदसि॥६॥ युवोरष्टाभ्योल्लोपोरधिशप्श्यनोरु
पधायास्त्रीणि॥ ॥इतिसप्तमाध्यायस्यप्रथमःपादः॥ सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु॥ अतोर्ल्रांतस्य। व
दव्रजहलंतस्याचः। नेटि। ह्म्यंतक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितां। ऊर्णोतेर्विभाषा। अतोहलादेर्लघोः।
नेड्वशिकृति। तितुत्रतथसिसुसरकसेषुच। एकाचउपदेशेनुदात्तात्। श्र्युकःकिति। सनिग्रहगुहोश्च।

१३

ल॰पा॰ ह्म्यन्तक्षणश्वसस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि। श्वीदितो निष्ठायां। यस्य विभाषा। आदितश्च। विभाषा भावादिकर्मणोः।
४३ क्षुब्धस्वांतध्वांतलग्नम्लिष्टविरिब्धफांटबाढानि मंथमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु॥ धृ
षिशसी वैयात्ये। दृढः स्थूलबलयोः॥ ॥ प्रभौ परिवृढः। कृच्छ्रगहनयोः कषः। घुषिरविशब्दने। अर्देः
संनिविभ्यः। अभेश्चाविदूर्ये। णेरध्ययने वृत्तं॥ वादांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ताः। रुष्यमत्व
रसंघुषास्वनां। हृषेर्लोमसु। अपचितश्च। ह्रुह्वरेश्छंदसि। अपरिह्वृताश्च। सोमे ह्वरितः। ग्रसितस्क
भितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरुत्रीरुज्ज्वलि
तिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः। स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते। ग्र राम
हो लिटि दीर्घः। वृतो वा। न लिङि। सिचि च परस्मैपदेषु॥ ॥ इट् सनि वा। लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु। ४३
ऋतश्च संयोगादेः। स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा। रधादिभ्यश्च। निरः कुषः। इण्निष्ठायां।

तीषसहलुभरुषरिषः। सनीवंतर्धभ्रस्जदंभुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनां। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः। पूङश्च। वस
तिक्षुधोरिट्। अंचेः पूजायां। लुभो विमोहने। जॄव्रश्च्योः क्त्वि। उदितो वा। सेऽसिचिकृतचृतछृदतृदनृ
तः। गमेरिट् परस्मैपदेषु। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः। तासि च क्लृपः॥ ॥ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं। उपदे
शेऽत्वतः। ऋतो भारद्वाजस्य। बभूथाततंथजगृभ्मववर्थेति निगमे। विभाषा सृजिदृशोः। इडत्त्यर्ति
व्ययतीनां। वस्वेकाजाद्घसां। विभाषा गमहनविदविशां। सनिंससनिवांसं। ऋद्धनोः स्ये। अंजेः सिचि।
स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु। यमरमनमातां सक् च। स्मिपूङ्रंज्वशां सनि। किरश्च पंचभ्यः। रुदादिभ्यः
सार्वधातुके। ईशः से। ईडजनोर्ध्वे च। लिङः सलोपोऽनंत्यस्य। अतो येयः॥ ॥ आतो ङितः। आने मुक्। ई
दासः। अष्टन आ विभक्तौ। रायो हलि। युष्मदस्मदोरनादेशे। द्वितीयायां च। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषा
यां। योऽचि। शेषे लोपः। मपर्यंतस्य। युवावौ द्विवचने। यूयवयौ जसि। त्वाहौ सौ। तुभ्यमह्यौ ङयि। तवम

स॰पा॰ मोऽङ सि। त्वमावेकवचने। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। अचि र ऋतः॥ ४॥ जराया जरसं
५५ न्यतरस्यां। त्यदादीनामः। किमः कः। कुतिहोः। क्वाति। तदोः सः सावनंत्ययोः। अदस औ सुलोपश्च। इदमो
मः। दश्च। यः सौ। इदोय् पुंसि। अनाप्यकः। हलि लोपः। मृजेर्वृद्धिः। अचो ञ्णिति। अत उपधायाः। त
द्धितेष्वचामादेः। किति च॥ ३॥ सिचि ग्रभा विद्दसन्यचआनात्तराणाः अष्टादश॥ इति सप्तमअध्या
यस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्। केकयमित्रयुप्रलया
नां यादेरियः। न य्वाभ्यां पदांताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्॥ द्वारादीनां च। न्यग्रोधस्य च केवलस्य। न क
र्मव्यतिहारे। स्वागतादीनां च। श्वादेरिञि। पदांतस्यान्यतरस्यां। उत्तरपदस्य च। अवयवादृतोः।
सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य। दिशोमद्राणां। प्राचां ग्रामनगराणां। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। वर्षस्या राम
भविष्यति। परिमाणांतस्यासंज्ञाशाणयोः। जे प्रोष्ठपदानां। हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च। अनुशति ५५

कादीनां च॥ ५॥ देवताद्वंद्वे च। नेंद्रस्य परस्य। दीर्घाच्च वरुणस्य। प्राचां नगरांते। जंगलधेनुवलजांतस्य
विभाषितमुत्तरं। अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा। नातः परस्य। प्रवाहणस्य ढे। तत्प्रत्ययस्य च। नञः
शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानां। यथातथयथापुरयोः पर्यायेण। हनस्तोचिण्णलोः। आतो
युक् चिण्कृतोः। नोदात्तोपदेशस्य मांतस्यानाचमेः। जनिवध्योश्च। अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्या
तां पुङ्णौ। शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्॥ वो विधूनने जुक्। लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपा
तने। भियो हेतुभये षुक्॥ ६॥ स्फायो वः। शदेरगतौ तः। रुहः पोन्यतरस्यां। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्या
त इदाप्यसुपः। न यासयोः। उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः। भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणा
मपि। अभाषितपुंस्काच्च। आदाचार्याणां। ठस्येकः। इसुसुक्तांतात्कः। चजोः कु घिण्ण्यतोः। न्यंक्वा
दीनां च। हो हंतेर्ञ्णिन्नेषु। अभ्यासाच्च। हेरचङि। सन्लिटोर्जेः। विभाषा चेः। न क्वादेः। अजिव्र

स॰पा॰ ज्योश्च ॥ ३ ॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः । प्रयाजानुयाजौ यज्ञांगे । वंचेर्गतौ । ओक उचः के । ण्य
४५ आवश्यके । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । वंचो शब्दसंज्ञायां । प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । भोज्यं भक्ष्ये ।
घोर्लोपो लेटि वा । ओतः श्यनि । क्सस्याचि । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दंत्ये । शमामष्टानां दी
र्घः श्यनि । ष्ठिवुक्लमुचमां शिति । क्रमः परस्मैपदेषु । इषुगमियमां छः । पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्ति
सर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः ॥ ज्ञाजनोर्जा । प्वादीनां ह्रस्वः ।
४ ॥ मीनातेर्निगमे । मिदेर्गुणः । जुसि च । सार्वधातुकार्धधातुकयोः । जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु । पुगं
तलघूपधस्य च । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । भूसुवोस्तिङि । उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ऊर्णोते
र्विभाषा । गुणोऽपृक्ते । तृणह इम् । ब्रुव ईट् । यङो वा । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । अस्तिसिचोऽपृक्ते । राम
बहुलं छंदसि । रुदश्च पंचभ्यः । अड्गार्ग्यगालवयोः । अदः सर्वेषां ॥ ५ ॥ अतो दीर्घो यञि । सुपि च । ब ४५

हुवचने झल्येत् ॥ ओसि च । आङि चापः । संबुद्धौ च । अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः । ह्रस्वस्य गुणः । जसि च ।
ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । घेर्ङिति । आण्नद्याः । याडापः । सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । विभाषा द्विती
यातृतीयाभ्यां । ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । इदुद्भ्यां । औत् । अच्च घेः । आङो नास्त्रियां ॥ ६ ॥ दिविकादेव
नास्फायो भुजमीनानिरनो विंशति ॥ ३ ॥ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ णौ चङ्युपधाया
ह्रस्वः । नाग्लोपिशास्वृदितां । भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्यां । लोपः पिबतेरीच्चाभ्या
सस्य । तिष्ठतेरित् । जिघ्रतेर्वा । उरृत् । नित्यं छंदसि । दयतेर्दिगि लिटि । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ऋ
च्छत्यृतां । शृदृप्रां ह्रस्वो वा । केऽणः । न कपि । आपोऽन्यतरस्यां ॥ ऋदृशोऽङि गुणः । अस्यतेस्थुक् । श्वय
तेरः । पतः पुम् । वच उम् ॥ १ ॥ शीङः सार्वधातुके गुणः । अयङ् यि क्ङिति । उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः । एते
र्लिङि । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । च्वौ च । रीङृतः । रिङ् शयग्लिङ्क्षु । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । य

स॰पा॰ ङि च। ईघ्राध्मोः। अस्य च्वौ। क्यचि च। अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु। न छन्दस्यपु
५६ त्रस्य। दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति। अश्वाघस्यात्। देवसुम्नयोर्यजुषि काठके। कव्य
ध्वरपृतनस्यर्चि लोपः। द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति॥ ३॥ शाच्छोरन्यतरस्यां। दधातेर्हिः। जहा
तेश्च क्त्वि। विभाषा छन्दसि। सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च। दो दद्घोः। अच उपसर्गात्तः।
अपो भि। सस्यार्द्धधातुके। तासस्त्योर्लोपः। रि च। ह एति। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः। सनि मीमा घुरभल मी
भलभशकपतपदामच इस्। आप्ज्ञप्यधामीत्। दंभ इच्च। मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य।
ह्रस्वः। हलादिः शेषः॥ ४॥ शर्पूर्वाः खयः। कुहोश्चुः। न कवतेर्यङि। कृषेश्छन्दसि। दाधर्त्तिदर्द्दर्त्तिदर्द्धर्षि
बोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः राम
सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च। उरत्। द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं। व्यथो लिटि। दीर्घ ५६

इणः किति। अत आदेः। तस्मान्नुड् द्विहलः। अश्नोतेश्च। भवतेरः। ससूवेति निगमे। निजां त्रयाणां गु
णः श्लौ। भृञामित्। अर्त्तिपिपर्त्योश्च। बहुलं छन्दसि। सन्यतः। ओः पुयण्ज्यपरे॥ ५॥ स्रवतिशृणोति
द्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा। गुणो यङ्लुकोः। दीर्घोऽकितः। नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसप
तपदस्कन्दां। नुगतोऽनुनासिकान्तस्य। जपजभदहदशभञ्जपशां च। चरफलोश्च। उत्परस्यातः। ति च। री
गृदुपधस्य च। रुग्रिकौ च लुकि। ऋतश्च। सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे। दीर्घो लघोः। अत्स्मृदृत्वरप्र
थम्रदस्तॄस्पशां। विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः॥ ॥ ई च गणः॥ ५॥ णौ च शीङः शाध्याः शर्पूर्वाः खयो निसम
दशः॥ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ ॐ॥ सर्वस्य द्वे। तस्य परमाम्रेडितं। अनुदात्तं च।
नित्यवीप्सयोः। परेर्वर्जने। प्रसमुपोदः पादपूरणे। उपर्यध्यधसः सामीप्ये। वाक्यादेरामन्त्रितस्या
सूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु। एकं बहुव्रीहिवत्। आबाधे च। कर्मधारयवदुत्तरेषु। प्रकारे

ष्ट·पा· गुणवचनस्य। अकृछ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्यां। यथास्वेयथायथं॥ द्वंद्वंरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रम
४७ णयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। पदस्य॥ पदात्। अनुदात्तंसर्वमपादादौ। आमंत्रितस्यच। युष्मदस्म
दोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ॥ ॥ बहुवचनस्यवस्नसौ। तेमयावेकवचनस्य। त्वामौद्वि
तीयायाः। नचवाहाहैवयुक्ते। पश्यार्थैश्चानालोचने। सपूर्वायाः प्रथमायाविभाषा। तिङोगोत्रा
दीनिकुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः। तिङ्ङतिङः। नलुट्। निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तं।
नहप्रत्यारंभे। सत्यंप्रश्ने। अंगाप्रातिलोम्ये। हिच। छंदस्यनेकमपिसाकांक्षं। यावद्यथाभ्यां। पू
जायांनानंतरं। उपसर्गव्यपेतंच। तुपश्यपश्यताहैः पूजायां। अहोच॥ ॥ शेषेविभाषा। पुराचप
रीप्सायां। नन्वित्यनुज्ञैषणायां। किंक्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धं। लोपेविभाषा। एहिमन्येप्रहा राम
सेलृट्। जात्वपूर्वं। किंवृत्तंचचिदुत्तरं। आहोउताहोचानंतरं। शेषेविभाषा। गत्यर्थलोटालृण्नचेत्क ४७

902

र्तासर्वान्यत्। लोट्च। विभाषितंसोपसर्गमनुत्तमं। हंतच। आमएकांतरमामंत्रितमनंतिके। यद्धितुपरं
छंदसि। चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः। चादिषुच। चवायोगेप्रथमा। हेतिक्षियायां॥ ३॥ अ च।
हेतिविनियोगेच। चाहलोपएवेत्यवधारणं। चादिलोपेविभाषा। वैवावेतिचछंदसि। एकान्याभ्यांस
मर्थाभ्यां। यद्वृत्तान्नित्यं। पूजनात्पूजितमनुदात्तंकाष्ठादिभ्यः। सगतिरपितिङ्। कुत्सनेचसुप्यगोत्रा
दौ। गतिर्गतौ। तिङिचोदात्तवति। आमंत्रितंपूर्वमविद्यमानवत्। नामंत्रितेसमानाधिकरणेसामान्य
वचनं। विभाषितंविशेषवचनेबहुवचनं॥ ४॥ सर्वस्यबहुवचनस्यशेषेद्वेनिचतुर्दश॥ ॥ इत्यष्टमस्यप्रथ
मःपादः॥ पूर्वत्रासिद्धं। नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषुकृति। नमुने। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनु
दात्तस्य। एकादेशउदात्तेनोदात्तः। स्वरितोवानुदात्तेपदादौ। नलोपः प्रातिपदिकांतस्य। नङिसंबुध्योः
मादुपधायाश्चमतोर्वोयवादिभ्यः। झयः। संज्ञायां। आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्व

903

सू॰पा॰ ना। उदन्वानुदधौच। राजन्वान्सौराज्ये। छंदसीरः। अनोनुट्। नाद्घस्य। कृपोरोलः। उपसर्गस्यायतौ। ग्रो
५८ यङि।।१।। अचिविभाषा। परेश्चघांकयोः। संयोगांतस्यलोपः। रात्सस्य। धिच। झलोझलि। ह्रस्वा
दंगात्। इटईटि। स्कोःसंयोगाद्योरंतेच। चोःकुः। होढः। दादेर्धातोर्घः। वाद्रुहमुहष्णुहां। नहोधः। ष्णि
आहस्थः। व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांषः। एकाचोबशोभष्झषंतस्यस्ध्वोः। दध
स्तथोश्च। झलांजशोंऽते। झषस्तथोर्धोऽधः।।२।। षढोःकःसि। रदाभ्यांनिष्ठातोनःपूर्वस्यचदः। सं
योगादेरातोधातोर्यण्वतः। ल्वादिभ्यः। ओदितश्च। क्षियोदीर्घात्। श्योऽस्पर्शे। अंचोऽनपादाने। दि
वोऽविजिगीषायां। निर्वाणोऽवाते। शुषःकः। पचोवः। क्षायोमः। प्रस्त्योऽन्यतरस्यां। अनुपसर्गात्फुल्ल
क्षीबकृशोल्लाघाः। नुदविदोंदत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यां। नध्याख्यापॄमूर्छिमदां। वित्तोभोगप्रत्यय राम
योः। भित्तंशकलं। ऋणमाधमर्ण्ये।।३।। नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानिछंदसि। क्विन्प्रत्य ५८

यस्यकुः। नशेर्वा। मोनोधातोः। म्वोश्च। ससजुषोरुः। अवयाःश्वेतवाःपुरोडाश्च। अहन्। रोऽसुपि। अम्न
रूधरवरित्युभयथाछंदसि। भुवश्चमहाव्याहृतेः। वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदः। तिप्यनस्तेः। सिपिधा
तोरुर्वा। दश्च। र्वोरुपधायादीर्घइकः। हलिच। उपधायांच। नभकुर्छुरां।। अदसोऽसेर्दादुदोमः।।४।।
एतईद्बहुवचने। वाक्यस्यटेःप्लुतउदात्तः। प्रत्यभिवादेऽशूद्रे। दूराद्धूतेच। हैहेप्रयोगेहैहयोः। गुरोरनृ
तोऽनंत्यस्याप्येकैकस्यप्राचां। ओमभ्यादाने। येयज्ञकर्मणि। प्रणवष्टेः। याज्यांतः। ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौ
षडावहानामादेः। अग्नीत्प्रेषणेपरस्यच। विभाषापृष्टप्रतिवचनेहेः। निगृह्यानुयोगेच। आम्रेडि
तंभर्त्सने। अंगयुक्तंतिङाकांक्षं। विचार्यमाणानां। पूर्वंतुभाषायां। प्रतिश्रवणेच। अनुदात्तंप्रश्नां
ताभिपूजितयोः।।५।। चिदितिचोपमार्थेप्रयुज्यमाने। उपरिस्विदासीदितिच। स्वरितमाम्रेडितेऽसू
यासंमतिकोपकुत्सनेषु। क्षियाशीःप्रैषेषुतिङाकांक्षं। अनंत्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोः। प्लुतावैच

स०पा० इदुतौ। एचोप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ। तयोर्य्वावचि संहितायां॥८॥ पूर्वत्रासि
४९ द्धमनेन द्विर्वचनेविद्धिस्युक्तं॥ ॥ इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि।
अत्रानुनासिकः पूर्वस्यतुवा। आतोटि नित्यं। अनुनासिकात्परोनुस्वारः। समः सुटि। पुमः खय्य
म्परे। नश्छव्यप्रशान्। उभयथर्क्षु॥ दीर्घादटि समानपादे। नॄन्पे। स्वतवान्पायौ। कानाम्रेडिते। ढोढे
लोपः। रोरि। खरवसानयोर्विसर्जनीयः। रोः सुपि। भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशि। व्योर्लघुप्रय
त्नतरः शाकटायनस्य। लोपः शाकल्यस्य। ओतो गार्ग्यस्य॥१॥ उञि च पदे। हलि सर्वेषां। मोनुस्वा
रः। नश्चापदांतस्य झलि। मोराजि समः क्वौ। हे मपरे वा। नपरे नः। ङ्णोः कुक्टुक्शरि। डः सि धुट्।
नश्च। शि तुक्। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं। मय उञो वो वा। विसर्जनीयस्य सः। शर्परे विसर्जनीयः। राम
वा शरि। कुप्वोः ≍क ≍पौ च। सोपदादौ। इणः षः। नमस्पुरसोर्गत्योः॥२॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य। ४९

तिरसोन्यतरस्यां। द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे। इसुसोः सामर्थ्ये॥ नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्य। अतः कृ
कमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य। अधःशिरसी पदे। कस्कादिषु च। छंदसि वाप्राम्रेडितयोः।
कःकरत्करति कृधि कृतेष्वनदितेः। पंचम्याः परावध्यर्थे। पातौ च बहुलं। षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारप
दपयस्पोषेषु। इडाया वा। अपदांतस्य मूर्धन्यः। सहेः साडः सः। इण्कोः। नुम्विसर्जनीयशर्व्य
वायेपि। आदेशप्रत्यययोः। शासिवसिघसीनां च॥३॥ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्। सः स्विदिस्व
दिसहीनां च। प्राक्सितादड्व्यवायेपि। स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य। उपसर्गात्सुनोति सुवति
स्यति स्तौति स्तोभति स्थासेनयसेधसिचसंजस्वंजां। सदिरप्रतेः। स्तंभेः। अवाच्चालंबनाविदूर्य
योः। वेश्च स्वनो भोजने। परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वंजां। सिवादीनां वाड्व्यवाये
पि। अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यंदतेरप्राणिषु। वेः स्कंदेरनिष्ठायां। परेश्च। परिस्कंदः प्राच्यभरतेषु।

सू॰पा॰ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः। वेःस्कभ्नातेर्नित्यं। इणःषीध्वंलुङ्लिटांधोंगात्। विभाषेटः। समासेंगुलेः
५० संगः॥४॥ भीरोःस्थानं। अग्नेःस्तुत्स्तोमसोमाः। ज्योतिरायुषःस्तोमः। मातृपितृभ्यांस्वसा। मातुःपितुर्भ्या
मन्यतरस्यां। अभिनिसःस्तनःशब्दसंज्ञायां। उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः। सुविनिर्दुर्भ्यःसुपिसूति
समाः। निनदीभ्यांस्नातेःकौशले। स्त्रंप्रतिस्नातं। कपिष्ठलोगोत्रे। प्रष्ठोग्रगामिनि। वृक्षासनयोर्वि
ष्टरः। छंदोनाम्नि च। गवियुधिभ्यांस्थिरः। विकुशमिपरिभ्यःस्थलं। अंबांबगोभूमिसव्यापद्वित्रि
कुशेकुशंक्वंगुमंजिपुंजिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यःस्थः। सुषामादिषु च॥ एतिसंज्ञायामगात्। नक्षत्रा
द्वा॥५॥ ह्रस्वात्तादौतद्धिते। निसस्तपतावनासेवने। युष्मत्तत्ततक्षुष्वंतःपादं। यजुष्येकेषां। स्तुतस्तो
मयोश्छंदसि। पूर्वपदात्। सुञः। सनोतेरनः। सहेःपृतनर्ताभ्यां च। नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहि राम
सवनादीनां। सात्पदाद्योः। सिचोयङि। सेधतेर्गतौ। प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च। सोढः। स्तंभुसिवुसहां ५१

१०८

चङि। सुनोतेःस्यसनोः॥ सदिष्वंजोःपरस्यलिटि। निव्यभिभ्योड्व्यवायेवाछंदसि॥६॥ मतुवसोरु
त्रिचेदुदुपधस्यात्रिण्योभ॰रोह्रस्वादेकोनविंशतिः॥ ॥तृतीयःपादः॥ रषाभ्यांनोणःसमानपदे। अ
ट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि। पूर्वपदात्संज्ञायामगः॥ वनंपुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः॥
प्रनिरंतःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि। विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ अह्नो
दंतात्। वाहनमाहितात्। पानंदेशे॥ वाभावकरणयोः॥ प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु च। एकाजु
त्तरपदेणः॥ कुमति च। उपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्य। हिनुमीना। आनिलोट्। नेर्गदनदपतपद
घुमास्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च। शेषेविभाषाकखा
दावषांतउपदेशे। अनितेः। अंतः॥१॥ उभौसाभ्यासस्य। हंतेरत्पूर्वस्य। वमोर्वा। अंतरदेशे। अय
नं च। छंदस्यृदवग्रहात्॥ नश्चधातुस्थोरुषुभ्यः। उपसर्गाद्बहुलं। कृत्यचः। णेर्विभाषा। हलश्चेजुप

१०९

स॰पा॰ धात्॥ इजादेः सनुमः। वा निंसनिक्षनिंदां। न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपां। षात्पदांतात्। नशे
५१ र्षांतस्य। पदांतस्य। पदव्यवायेपि। क्षुम्नादिषु च। स्तोःश्चुनाश्चुः॥ ष्टुनाष्टुः। न पदांताट्टोरनां।
तोःषि। शात्। यरोनुनासिकेनुनासिकोवा। अचोरहाभ्यांद्वे। अनचि च। नादिन्याक्रोशेपुत्रस्य। श
रोचि॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य। सर्वत्र शाकल्यस्य। दीर्घादाचार्याणां। झलांजश्झशि। अभ्या
सेचर्च। खरि च। वावसाने। अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। वापदांत
स्य। तोर्लि। उदःस्थास्तंभोः पूर्वस्य॥ झयोहोन्यतरस्यां। शश्छोटि। हलोयमां यमि लोपः। झ
रोझरि सवर्णे॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानां॥ अ राम
अ इति॥ ४॥ रषाभ्यांनोणः इति॥ ॥ इति अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ ५१

११०

स॰पा॰ ॥ ॥अष्टाध्यायः समाप्तः॥ ॥ संवत् १८५२ लिखितं कासिनपे सिवरामेण॥ सूत्रसं
५२ ख्या। त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नवशतानि च॥ षण्नवतिः सूत्राणि पाणिनिः कृतवान्स्वयं॥

राम
१११
५२

इति

~~[illegible]~~

इति सूत्रपाठः